

Володимир Кузьміч

ВИШНЯКИ

ЕПІЧНА ПОЕМА

Про відоме в історії село Вишняки, про веселий козацький рід Сави й Макара Вишняків, що
вславили рідні Вишняки, село Хорольського повіту.

ДУМА ПЕРША

Про стародавні війни біля Хорола і захист російських кордонів від ворожих
загарбників, про славного козака запорожця Саву, який заснував село Виш-
няки, про його сорокавідерну бочку, що служила йому в боях і дома, про
вигнання князя Ієремії Вишневецького, кандидата в польські королі, та про
дивну смерть веселого козака Сави Вишняка.

1

Буде наша пісня про село Вишняки на зеленій сонячній
Україні, на Полтавських степових шляхах, за два кілометри
від славного Хорола, старослов'янського міста.

Залунає наша пісня з вуст народу, задзвенить під руками
вдалих кобзарів, веселих бандуристів. І постане перед нами
справжнє невігадане життя трудового народу, з якого вийшли
такі вояки-кобзарі, як Сава Вишняк і Роман Вишняк і, нарешті,
талановитий народний співець Макар Іванович Вишняк, бан-
дуру якому подарував великий український поет-революціо-
нер Тарас Григорович Шевченко.

Про славу й працю народу буде мова, про його мудрість
і відомий український народний гумор, бо навіть в хвилину
великого горя не падали духом закріпачені царицею козаки
Вишняки, а співали, танцювали і їдким сміхом бичували па-
нів-катів.

Якщо скаже один Вишняк: „мій сміх надуває груди, як
міх“, то це буде правда. Тоді поруч з веселим Уленшпігелем,
з розважним Кола Бреньоном, з мулою Наср-Ед-Діном і сол-
датом Швейком стане в один ряд український народний коб-
зар — Макар Вишняк і його могутній колгоспний рід.

А головним у думі народу та його співців-вишняківців буде
любов до батьківщини, яку нівечили продажні пани й підпанки,
покіль їх не витурили геть.

Не дарма ж заповідав народ своїм кобзарям „тесати й скоблити поганих“, плямувати гострою піснею клятих ворогів народу — панів, гетьманів, царів і всіляких чужаків.

— Помисли стати на оборону рідної землі! — наказали люди Бояну — древньому співаку, і цей наказ перейшов навічно до захисників руської землі — простих козаків - Вишняків.

Тому то й стали кобзарі суддями над живими й мертвими над історією народу чудової землі — України. Тисячу років отримали вони під свою владу, і немає на землі сили, яка б зломилася тепер гостре слово кобзаря, письменника древніх і нових часів. Немає сили на землі більш вічної, ніж сили влучного слова, веселої пісні, жарту й народної думи.

Ось чому в нашій пісні йтиметься про всілякі лютості українських вельмож і знущання над трудящим народом, над покріпаченими вишняківцями, з яких ані оден не уникнув важкої руки володарів села Вишняки, — Вишневецьких, Оболонських, Родзянок, Котляревських, — одне слово панів, яких було до бісового батька багато.

Про надзвичайне, майже неймовірне розкажуть наші думи і нехай слухають пани за прикордонними стовпами, якщо, приміром, мовитиметься про Гітлера або про Пуанкаре-війну, проти якого повставав один вишняківець з товаришами своїми в лагері Куртин, в центрі Франції. Нехай прочитають, як сини Макара Вишняка особисто заарештували Денікіна Колчака та їх челядь. І нехай в трухлявих домовинах ниніють кістки віджилих дворян — ми про все, про мертве і живе розкажемо правду, присвячену звільненому колгоспному народові України, що про нього від першої й останньої думи буде голосна річ — зо всякими наспівами.

Тому буде правдивим наше епічне оповідання про тисячолітнє життя Хорола й Вишняків, де початком служать героїчні перемоги Ігоревої дружини над ханом Кончаком, розбитим під Хоролом, і вивершенням епічної поеми буде зустріч столітнього колгоспника Макара Вишняка в президії першого з'їзду колгоспників із Сталіним і Ворошиловим.

Отже, перше слово про стародавні билини, що відбулися тисячу років тому, про приглушений стогін народу, що пролетіли відгомоном в степах над тихою й мирною річкою Хорол.

В ті часи був дуже поганий історичний алфавіт, і від букви „аз“ до найсильнішої церковно-слов'янської: „ер-ери, чорт тебе забери“, знаходилися прізвиська й звання князів і володарів, відомих не лише грабунками й походами в гонитві за легкою наживою. Їх імена стоять сповиті церковно-слов'янською в'язью й титулами на жовтких листках сухого перга-

менту. І здіймається порох, коли читаєш чорні стоси древніх свитків, подібних до „Духовної великого князя Володимира Мономаха“ та „Іпат'євського літопису“.

І в першому ряду стоїть 1083 рік!

І ходили і гнали половців українські князі, міцно боронили рідну землю, беручись за щити й луки. А ріки Хорол і Сула, як брат і сестра, котились — на сонце, на південь. І в ріках було хороше риби, а поруч в степах шуміли косаті, гостролисті тирси, зеленів полин, рябіли любистки-первістки, запашні барвінки та запашне зілля-чебрець.

Тими степами пролітали орди половчан на некованих конях, свистіли шаблі сікучі, злітали стріли гартовані, пір'їсті з луків багатирських. І не раз, не два летіли на гривастих конях в криваві січі слов'янські дружини з полянських і деревлянських злидарів. Руйнували стоябища кочового люду на Сулі, Хоролі й Пслі, билися поміж собою, нацьковані жадібними князями, і в сварках проливали свою кров.

Вийшов у світ половецький новий рік — 1111, поганою мірою відмітив військове мистецтво київських князів; на ратному екзаміні він поставив чотири рази по кілку. Князі тікали з половецького поля, покинувши в Хоролі багаті сани, а половці захопили містечко зо всією його древньою начинкою.

„Ту і сани поміташа“.

Але звернулися співці Баяна до ратних воевод:

— Не гайся стати на оборону України-Русі, ве́ди народи на половецькі степи і шука́й собі честі в борні за рідні вежі!

І почали готуватися в похід київські й северські князі, і довідався про це чужак-загарбник хан Кончак.

Року 1184-го, як розповідає Іпат'євський літопис, хан половецький:

„Кончак... пришед... и ста на Хоролі; послал же башет з лестию ко Ярославу Всеволодовичу, мира прося. Ярослав же не ве́ды лести их, посла к ним муж свой Ольстина Олексича, Святослав же Всеволодович скажет к Ярославу, река:

— Брате! Не ими им веры“...

Князь Святослав розпізнав підлу хитрість в словах чужака. Ця хитрість могла скінчитися лихом для древньої Русі, бо не мало шляхів вело на стольний град Київ, а багато шляхів лежало через Хорол.

Вдарив князь у било, бо в ті часи ще не було дзвонів. З княжої вежі покотився клич:

— Скличемо, люди, всіх ратників-вояків і порубаємо во́рога на руських кордонах!

Зібралися люди, і втік поранений Кончак, бо дуже сильно клюнули його тоді в переможних боях біля міста Хорола. Не потрапивши в древні підземні ходи в Хоролі, утік він від славного князя Святослава та сина його — відомого по „Слові о полку Ігореве“ — Ігоря Святославовича.

Шкода, що про успішний початок походу Ігоря, про його Хорольську й Лтавську перемоги не говорить „Слово о полку“!

Це дуже збадьорило б слухачів пісні про невдалий похід северських князів, що йшли боронити землю й волю, і дбали, щоб в руських будинках — красні вікна були на сонце (на південь), а вікна чорні — на крижану північ.

Але розгорнемо звиток другої пісні з древньої історії „Слово о полку“.

„Долго ночь меркнет, зоря свет заповедала, мгла поля покрыла, щекот славий успе, говор галичу убудися. Русичи великие поля черлеными щиты прегородиша, ищучи себе чти, а князю славы.

„С заранія в пяток потопташа поганые полки половецкие и рассушася стрелами по полю, помчаша красныя девки половецкие, а с ними злато и паволоки, и драгие оксамиты“...

І ось біжить чорний ворон, поганий половчанин.

„Гзак бежит серым волком, Кончак ему след правит к Дону великому“.

А біжить він, цей Кончак, хан половецький, розбитий під Хоролом князями Святославом і Рюриком, про перемогу яких знає історія і з битвою яких збігається дата великих повістей про похід северських князів, оспівана натхненим учнем Бояна в „Слове о полку Игореве“.

Було це в 1185 році — за історичним літописом. І співав поет Боян славій, тобто солов'їний про те, як після першого бою в п'ятницю:

„Другого дня вельми рано, кровавые зори свет поведают, черные тучи с моря идут, хотят прикрыти четыре солнца; а в них трепещут синие молнии.

Быти грому великому! Ити дождю стрелами с Дону Великого! Ту ся копием приламать, ту ся саблям потручати, о шоломы половецкие, на рече на Каяле у Дону Великого!

О, Русьская земле! Уже за шеломянем еси“.

І як не ратували свою рать Буй-Рюрік, Яр-Тур Всеволод та Буй-Тур Святославович, пролилася кров народна і сам командир древнього рангу Ігор з товаришами ратними в полон потрапив. І затих тоді на довгі роки спів солов'їний, і горе посялося на всій землі Руській, а „ратаеве кыкахуть, но часто вороны граяхуть... трупие себе деляше“...

І як не вигукував натхнений Боян до Остромирисла Ярослава Галицького, мовляв:

„Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Русьскую, за раны Игоревы, буюго Святославлича!“ — але горя народного ніхто не виправив, бо не було майстрів на справу поліпшення трудового життя. І великим сумом закінчував свою пісню Боян солов'їний:

„Уже бо Сула не течет сребренными струями к граду Переяславлю ... под кликом поганых“.

Плачем Ярославни на Путивльських стінах скінчився похід князівський, та не завмерла пісня Боянова. Утік з полону князь Ігор і радів цьому Боян тому, що „солнце светится на небеси, а Игорь князь в Русьской земли“.

Тепер князі й воеводи зрозуміли, що перемогу над поганими полками буде забезпечено спілкою князів та припиненням взаємних сварок за кращий князівський стіл, що оборона любої вітчизни й любов до неї вище родословних рахунків, кому князувати в Києві, кому в Чернігові. Вже не співав Боян подвигів ратних, хоч син Буй-Тура Всеволода Володимир Всеволодович збирався помститися над половчанами, і, 1215 року, на тому ж Хорольському меридіані, потрапив у полон, не зрозумівши досвіду батьківського.

Коли ж посунули орди Батия, націлені в дзвінкий Київ, хан поминув нецікавий Хорол, що стояв на попелищі з обпаленою рікою, багряною від пожеж і крові.

3

„Не заради Ісуса, а заради хліба куса“ — знову відбудовувався Хорол, витримував історичні бурі, страждав, терпів пригнічення від кочових і воєнних народів, а найбільше від своїх же княжат та паненят.

Ніхто не писав історії його, і чотири століття гнилих і чорних, як повалені дуби, зотліли на піщаних косогорах містечка.

І пішли тоді в різні сторони степові дороги, одна на північ — древній Римов, згаданий в „Слове о полку Игореве“, тобто на Ромни; друга — на Лубни; третя — на Полтаву, через сон-город, тобто Миргород, котрий не палили, не привижували, як інші міста, і який вславився тоді гоголевською калюжею, а в радянські часи радієвою лікувальною водою — „миррадом“. На сонце, на південь простяглась дорога до Дніпра і в притичині, де з'явилося річкове місто, народилися на торговельному шляху різні ремесства. Тоді ж в Хорол прийшла загадка:

„Пливла шука з Кременчука, куди гляне — трава в'яне“.

Так заговорили про коси, ковані в Кременчуці, і косами тими почали косити на незайманій степовій цілині, щоби на любистковому підніжжі, на свіжій чорній ріллі посіяти жито й пшеницю.

Так з'явилися над річкою Хорол перші хати-мазанки, помазані крейдою. Мусило б заіскриться радістю народне життя, але наклали на селян панські податки, нараховані на людей, на коней, на свиней і на рогатий товар. Хоч були вони невеликі, бо край лише починав заселятися біглими кріпаками; багато зусиль приклали вони, щоб підняти цілину, побудуватися й розпочати життя на землі, якої ще ніхто не купував,

не закладавав і не продавав, яка вважалася гетьманською. А від імені гетьманів і збирали грошву його „урядники“ — перші українські чиновники.

Урядники від гетьманського уряду, від генеральних писарів, підскарбіїв, що відали фінансами, від генеральних бунчужних і хорунжих до полковників і соцьких не мали своєї „зарплати“, а користалися прибутками від тих урядових земель, приписаних за селянами до чинів українського гетьманату. І всяк панок на свій ладок збирав податки. А гетьмани дбали більше про власні інтереси, ніж інтереси народні, і, плутаючись то з ляхами, то з татарами, або киваючи дружелюбній Москві, довели Україну до того, що поділили її на гетьманщину й Слобожанщину. Тобто Гетьманщиною назвали землі на Захід від Ромен та Полтави, а Слобожанщиною — на схід.

Та на цьому не скінчилася справа розподілу української землі. Гетьманщина розкололася на Правобережну Україну і Лівобережну. І вийшло так, що на початку XVII століття, коли розбійники-поляки хотіли посадити на Московський престол королевича Владислава IV, з'явилось на Україні два гетьманати — лівобережний та правобережний. А до них прибавився гетьманат ніде-бережний, тобто Запорізький, заснований за порогами, на Хортиці. Адже кинулися незадоволені вдруге тікати в далекі степи, за пороги дніпровські, писатися в козацтво, щоби жити з походів, бити околишніх панів-ляхів і татарських ханів і, голівне, захищати руські кордони від чужаків.

А в ті часи знайшовся український напівпан, напівгетьман, зухвалий розбишака, нестримний гуляка Дмитро Вишневецький. Він зібрав незадоволену голоту-козацтво, заснував, як свідчить легенда, в 1550 році Запорізьку Січ і вславився воєнними походами. І прозвав його народ Байдою, тобто розвеселим гультьям.

На його легендарну славу зліталися втікачі від панського й гетьманського батога, і тоді „була страшна річ, як виступала Січ“. Але вільнолюбні вояки розкусили, що і в Запорізькій Січі єсть свої дворяни, „свої дуки, за якими всі землі й луки“, і пішов з Січі один маловідомий козак Сава, зі славою Байди-Вишневецького на вустах, і вирішив собі захити мирним життям, десь в тому місці, де „до бога — високо, до царя — далеко“.

Зі „щукою з Кременчука“ він прийшов під Хорол і, за два кілометри від міста, заложив хату-мазанку, посадив густий вишняк на Миргородському шляху. Було це на початку сімнадцятого століття — 1600 роках.

Та не одну щуку з Кременчука привіз з собою Сава Запорожець, а й зубасту, крикливу дівчину Мокрину, ясочку свою, красуню, відбиту в підлого ляха Ієремі Вишневецького маршала Речі Посполитої.

В червоній запасці, в клітчастій плахті Мокрина приїхала на міцному запорізькому возі, сидючи на величезній сорокавідерній бочці. Приїхала і негайно розкричалася на свого чоловіка, коли він підставив до воза дві товстих дубових дошки, щоби скотити бочку, налиту вщерть гострою горілкою-дубцем.

— Ах, ти гунявий вовкулак! Ти хочеш дошки переломити? А ну, лайдак, підставляй свої плечі та не жалій себе і тихенько віднеси бочку до хати! Та гляди не спіткнися, а то буде тобі дубець по спині!

Сказавши це, дівчина схопила дубину і помахала перед могутнім страшним козаком, якому, від здивовання, чуб на голові піднявся.

Дивуватися було чому. Адже це він, козак Сава недавно летів у погоню за Вишневецьким, онуком першого запорізького гетьмана — лицаря Байди-Вишневецького, онуком, що зрадив українському народові, своїй руській християнській вірі, і став ярим католиком-ієзуїтом. Цей лягавий пес захопив у Полтавській Голті Мокрину з сотнею інших красунь, запропонував їм зрадити руську віру, стати католичками.

Але вірна своєму народові українка Мокрина плюнула князю Вишневецькому в пику і за це поплатилася смертю своїх батьків. А її, Мокрину, князь-перевертень наказав продати в „ясир“ — в полон турецькому султанові.

Про це довідався Сава Запорожець і з Січовим гетьманом, по прізвищу Півтора Кожуха, захисником бідного народу, кинувся з Січі навздогін за служками Вишневецького, наздогнав їх і вирізав ляхів до ноги. Він звільнив Мокрину і її вродливих подруг від тяжкої неволі і повіз назад на Україну. Це було рік тому.

Та в Січі не дозволялося жити жінкам і тому Сава віз Мокрину в порожній сорокавідерній бочці, захоплений в князівському обозі ієзуїта. Годував і поїв до того часу, докіль не відпустило військо запорізьке козака Саву на волю, тим більше, що кляті ляхи заборонили козакам мати військо більше, як шість тисяч.

Саві, що виїздив з Січі, налили бочку горілкою-дубняком і благословили жити подалі від панів-ляхів, від татар, на кордоні з Росією — в Слобожанщині, там, де жили вільні покищо від податків люди, в слободах Харківщини й Полтавщини.

Цю ж саму сорокавідерну бочку і мусив був знести на плечах дебелий козарюга, рятівник Мокрини.

Як похитав головою! Яким покірливим поглядом поглянув у чорне, засмагле обличчя Мокрини.

— Ой, моя наречена ясочко! Навіщо марнуєш мою силу? Хіба мало я перебив панів і князів? Адже їх було незрівняно

більше,—сказав він, дивлячись на бочку, шкодуючи, що за дорогу мало відпив дубняку.

— Так ти ще й тягатися зі мною хочеш?— вигукнула Мокрина і торохнула козака дубцем по широкій-преширокій спині.

— Ой, та хоч полегше, окаянна!— відповів Сава і, кречучи, покірливо підставив плечі під бочку. Присідаючи, козарлюга закрокував до хати, похитуючись і не розгинаючи могутніх ніг, що тонули в широких, мов хмара, штанах.

Коли Мокрина побачила, що Сава може кинути бочку на землю і розлити дороге питво, а, голівне, зламати собі ноги, вона стрибнула з воза і, з допомогою сусідів, що зібралися, обережно зняла бочку і вже сама покотила її по дошці, за цілість якої вона щойно турбувалася.

— Ну, й силач ти!— захоплено закричали хоролчани, спостерігаючи як Сава, дужий гультай, упоравшись з величезною вагою, витирив піт.

— Ох, бочка ж ти, розбочиця, видно не розставатися нам з тобою до другого потопу!— вигукнув Сава і наказав Мокрині винести чарки, посуд, кухлі і все, куди тільки можна було налити козацького дубняка.

Зовсім змінилася Мокрина. Не вірячи собі, що її дорогий Савочка щойно зніс важку бочку за її нерозумним наказом, вона зіскочила й миттю принесла все, що знайшлося в поставці.

— А, ну, брати-хорольчани, заходьте на новосілля!

І полився дубняк в чарки, в корці, в миски й мислівські роги, а коли й того не вистачило—то у відра, жбани й черпаки.

— Дозвольте, брати-козаки, перед першою чаркою, на новосілля, слово сказати,— звернувся до людей Сава Запорожець, підіймаючи вгору іменний фамільний кубок князів Вишневецьких, узятий в обозі після бою на річці Мерлі.

— Вам відомо, що цілість і волю землі руської оберігали не всі гетьмани. Одні продавалися туркам, інші—полякам, треті—царю—за високі „горлатні“ шапки та за боярське звання. Був у нас в Січі гетьман Михайло—дурням помагало, святим помахайло. Були й інші, про яких наш народ сказав:

— Задумав бог покарати народ, то й послав на Україну не мор, не язву, не чуму, а сорок гетьманів.

— Вірно!—закричали сусіди-хорольчани, задоволені гостинністю козака,—гетьмани б'ються, а в козаків чуби тріщать!

— Гетьман гетьманує—весь народ руйнує!—продовжував, стоячи біля бочки, Сава-козак,—бо булава гетьманська стала прибутковим місцем. І не лише булава прибуткова, а навіть корона польська. Клятий іезуїт-перевертень, зрадник народу Ієремія Вишневецький мріє про польську корону,

і, щоб ляхи обрали його королем, обіцяє обернути на католиків усю Україну, щоб наш народ цілував пантофлю римському папі.

— Та не буде того повік!

— Швидше небо поміняється місцем з землею! — гнівно закричали хорольчани, що звикли до вільного життя на Слобідській землі.

— Кажуть, сей Ієремія — староста Черкаський — вже приїхав на Україну, і в Лубнах, за тридцять верст від Хорола, буде свою столицю з лядським монастирем для католиків ордена бернардинів! А бернардини — це провісники вогню й меча і стережуть вони від козацьких повстань панський палац Владислава Четвертого у Варшаві! Та нехай пани не націляються на нашу волю й землю! Ми відстоїмо цілість Руської землі і України-Русі! Ми пам'ятаємо пісні наших бідняцьких верховодів — Байди Вишневецького, Наливайка, Івана Сірка, козака Гната Голого та мого воеводи, запорізького осавула Карпа Півтора Кожуха. А прозвали його так за те, що носив він під кожухом кожушок, щоб зустрінувшись з бідним хліборобом, віддати йому кожух. Він любив таку пісню:

Ходить ляшок на риночку,
Шабельку виймає!
Козак ляха не боїться,
Шапки не здіймає!
Ось ляшок до канчука,
А козак до дрюка,—
Ось тут тобі, вражий сину,
З душею розлука!

І заспівав козак Сава народної пісні і підхопили її всі сусіди — учасники новосілля козацького; чарки, жбани й миски пішли по руках. Залунала в степу могутня пісня і почав своє гуляння на новій землі козак Сава Запорожець, Сава Кобзар. А гулянці тільки дай початок і вона розіллється, як вода в весняний час, і вже не стримує, не кричи: „стій“, а тільки підбавляй у чарки та кажи за звичаєм січовиків:

— „Хто горілку обминає, той і щастя не знає!“

Відро за відром уходило з бочки, пісня за піснею линули до неба, танок за танком схоплювався в дворі, а Сава пив, Сава їв, і не п'янів, а тільки ще сквапніше й дзвінкше перебирав струни козацької кобзи:

Будемо пити, як Байда,
Будемо бити, як Байда,
Махнемо шабелями, як Байда,
І клятих панів посічем!
Нема ворогів гірше ляха,
Немає катів гірше ляха,
І гірше попів та монахів
Бернардинів з вогнем і мечем.
Повстань же, козацькая мати,

За руськую землю, Січ - мати,
За руськую волю, Січ - мати,
Повстань, Запорізькая Січ!
І встало шановне козацтво,
Рубнуло хоробре козацтво,
По панському пузу, козацтво,
І вигнало ворога пріч.

— Оце так пісня! Та за таку пісню можна ще бочку горілки поставити, щоб хороше гулялося нашому захисникові, нашому козаку на новосіллі, — промовив старий дід Остап, коваль, що мав на околиці Хоролу, під горою біля річки, не лише кузню, а й кілька бочок вина.

— Добрий козак! — хвалили Саву горожани й сусіди хлібороби. — Доброю горілкою напуває! А ще краще піснею серця тішить!

Доки йшли ці розмови, коваль Остап укотив до Савиного двору двадцятивідерну бочку і відкрив її з такими словами:

— Ой, Сава, козацька слава! Приймай від мене дар та поливай, за старим звичаєм, і хату, і лісу, і клуню, і возовню, і воловню. Хрести горілкою всякі речі в хаті, щоб довше вони стояли, довше жили й не боялися ні пожеж, ні злив, ані людських наскоків!

Пригадав про цей звичай Сава і першу чарку влив в свою вірну подругу — в ствол козацької рушниці.

— Пий і ти, моя заступнице у вогненному бою, стріляй лютих ворогів, і випалюй зраду на руській землі!

Другу чарку вилив на свою криву шаблю дамаської криці, а третю на свого божевільного скакуна.

— Ступай же, коню мій вороний, широко ногами і носи мене цілим і неушкодженим, на страх ворогам України!

А далі почали кропити все, що було в хаті, в дворі, в возівні, воловні, і з шумом та сміхом виконували цей звичай гості; вони товпилися коло бочок, набираючи горілки в ковші й глечики. Всі стіни, стелі й двері були покроплені горілкою.

П'яний був Сава, але міцний з біса, стояв на ногах, ходив між людьми і поглядав навколо соколиним поглядом, щоб не було тверезих.

— Гуляй, товариство, на славу! — вигукував він.

Хто ще кріпився і стояв у гурті селянському, того Сава бив дружньо по плечі і вливав у широке горло козакові добрий корець дубняка.

Хвилин за п'ять падав сп'янілий козак під високий запорізький віз, незнаной міцності, бо на таких возах возили запоріжці чавунні гармати.

Незабаром по всьому дворі лежали п'яні люди, і хропіння розлягалось по всій Хорольщині.

— Слава богу, всіх поваляв, — задоволено сказав хазяїн,

і вже вирішив і сам хильнути так, щоб завалитися на бокову. І тільки но він почав вибирати собі найбільшого ковша, як побачив біля хліва свою ясочку з жбаном — в три обручі й візерунками на мідяній бляшечці.

— Мокринонько, дружина моя! Давай, лишень, сюди те, що ти несеш!

— Геть ти, ідоле, я волів напуватиму! — відказала п'яненка хазяйка, що призвичаювалася до порядків свого господарства. — Про чоловіка не турбуйся, він сам напоїть себе, напій худобу.

— Як же це, — вигукнув Сава дужим голосом. — Воли ще не пили? І овечки не пили? І кінь мій не пив? Та яке ж вони мають право бути тверезими? Зараз же напоїти, щоб спали й хропли!

І вихопивши в хазяйки жбан, Сава розставив ноги і почав наливати горілки в ночви біля колодязя, де, до речі, не було дерев'яного цебра (хтось одірвав його для випивки), так що Саві нічим було набирати воду, хоч би й хотів того.

За годину в Савиному дворі творилося щось жахливе: могутні воли заревли і рознесли хлів з ще невисохлою глиною. Та втекти вони не могли. Сп'яну вони повалилися на городі і, розмітаючи рогами та ногами землю, здійняли навколо таку пилію, що здавалося орда іде.

Гірше було з овечками. Ці смиренні тварини, вхопивши горілки, відчули в собі незвичайну силу. Просто від корита вони кинулися по двору, з страшним, не схожим на овече, ревінням і стали буцати та бити ногами все, що було перед ними й під ними. Назустріч їм кинулася твереза вівчарка „Пан“, загавкала, намагаючись загнати їх у кошару, та одна овечка так ударила „Пана“, що він мало не сказився. Він кинувся вдруге, та п'яні овечки було затовкли його ногами. З жалібним вищанням „Пан“ подався до корита і вирішив з досади напиться, щоби з новими силами піти в наступ. Та помилившись, вхопив не води, а дубняка і в одну мить захмелів. Негайно ж, забувши, що він пес, а уявивши себе першим у світі тенором, „Пан“ страшенно завив, і повалився поруч п'яного півня. А півень, наклюнавшись зерна промоклого в горілці, сидів на череві і, розкривши дзьоб, тяжко дихав з перепоею. Він хитався назад і вперед, а очі йому вилазили з орбіт.

Мокрина мало не збожеволіла. Схопивши ломаку, вона ганялася за овечками, але вони так знахабніли, що збили Мокрину з ніг, і потоптали все спляче товариство. Така сила горілки в крові тварини. Козаків підняв на ноги не гарматний грім, не гуркіт урагану чи потопу в день страшного, легендарного суду, їх підняли п'яні овечки, їхне тупотіння й рев.

Люди миттю протверезилися і, нічого не розуміючи, протирали очі і падали від ударів овечок.

Та ось вилетів із стайні чорногривий кінь і танцюючи, мов п'яна балерина, хитаючись і виграючи на вечірньому сонці спітнілою, блискучою шкірою, помчав просто на Саву. У Сави тіпнулося серце. Вмить протверезившись, він схопив козацького аркана і метко кинув під ноги своєму скакуну.

Свиснув аркан і туго обвився навколо передніх ніг. Скажено заіржав скакун, але звалився, розкидавши ноги, як п'яниця в рівчаку. Сильний був Сава і як не качався п'яний кінь, а встати не міг.

Минула ще година — і в дворі Сави стояла тиша. Погасло сонце, замерехтіли зорі, а кінь-скакун спав посеред двору і хропив як дяк після освячення пасок та крашанок в пасхальну ніч. На коні посопував Сава, устроївши в небо свої важкі ноги і накривши своє щербате, з слідами старих січ, обличчя, могутніми, дебелими козацькими руками.

Овечки теж спали, попадавши серед людей і серед степу біля дороги, і лише п'яний гусак, напившись біля колодязя розливої горілки, важко й безглуздо підіймав свої короткі ноги. Не здатний триматися, він сідав на землю то задом, то лівим, то правим боком, то своїм обвислим, набитим до краю зобом.

Його побачила Мокрина й розреготалася, бо видовище було надзвичайно смішне.

— От розгулявся козак Сава! І воли п'яні, і овечки, і ворота, і хата — весь двір п'яний! Ніхто не вміє так пити, як козак, але ж ніхто не вміє так рубати ляхів, як козак.

5

Так почалося нове життя козака Сави. Всі свої сили він вкладав у господарство й землю і вважав, що тут, в самому серці України — на кордоні Гетьманщини й Слобожанщини не дістане його ні турок-бусурмен, ані польський панок-ієзуїт.

Він ревно викохував вишневий садочок і радісно накручував свої пишні вуса, коли садок укритися білим цвітом.

— Ось де моя батьківщина, Україна - Русь! Укрию її вишневими садами і поллю червоним ягідним соком та й буде в нас не панське пекло з канчуками, а справжній рай з сонцем і піснями, щастям і радістю.

За кілька років виріс цей вишняк, білим вінчальним нарядом укритися шлях на Хорол. Заслужив добру славу Сава Запорожець, і поруч нього поселились інші вільні козаки. Вони женилися, заводили господарство на прекрасній, родючій землі і, ніби вишняк, глибоко в землю пустили коріння. Історія не зберегла їхніх імен, зате схоронила народна ле-

генда ім'я Сави Запорожця, першого засновника нашого села, за дві верстви від Хорола.

Село назвали Вишняками, бо ніде навколо так, як тут не цвіли вишні. Самого ж Саву Запорожця народ прозвав Вишняком і передав це прізвисько синам і онукам, що про них мова далі.

Недарма Сава Вишняк був родоначальником веселої сім'ї, предком веселого Макара, котрий так смішив людей, що від його сміху над паном відчинялися хатні двері. Щоби зрозуміти звідки пішов цей багатирський сміх, варт простежити за подальшою долею предка вільнолюбного Макара — Сава Вишняка, описати його буденне й бойове життя.

Це був удалий козак з вицвілими на сонці, шорсткими, загостреними вусами, що стирчали в сторони. Опускаючись і підіймаючись, вуса служили показником настрою козака. Марне думають, що у всіх козаків вуса були на один кшталт — закручені до низу, як у Тараса Бульби. Такі вуса, як у Сави, зустрічалися найчастіше у співців, балагурів, в одчайдушних людей. Якщо козак не всміхався, вуса надавали обличчю стриману суворість, і незвичайно веселий вид, коли козак розтуляв свої губи в ледве помітній посмішці.

По лівій щоці Сави лежав рубець, одержаний від панського зброєносця, коли Сава мав намір зарубати в бою Ієремію Вишневецького. Рубець лежав від кутка рота вгору до вуха, тому й здавалося, що посмішка в козака безкрайня. Очі в Сави були великі, чорні, трохи банькаті. В поєднанні з великим, прямим, але недовгим носом, з загостреним і випнутим наперед підборіддям, вони створювали образ грізного вояки, і панові та туркові було краще обійти його стороною за сто верст, ніж ризикувати зустрінутись із ним. На виголений голові він мав великого чуба, або, як називали запоріжці, „оселедця“, що звисав, аж на лоба. Великий чуб свідчив про великий стаж козака. Вигинаючись, як чорна змія, оселедець був закладений аж за вуха.

Одного разу піп-уніат запитав у Сави, навіщо йому такий чуб до голови. Козак відповів жартом:

— Єсть на все причини:
Якщо на війні уб'ють,
Мене ангели знесуть
В небо за чуприну.

Був Вишняк рослий, як усі запоріжці і, кажуть люди, хата з переляку піднімала над ним свою стелю, коли він входив. Гарячий був Сава і варт було йому стукнутись лобом об одвірок, або сволок, як уже сердитий підіймав плече і, злегка натиснувши, розвалював і двері, і сіни, а траплялося, й хату.

Вчинивши таку, на його думку, невинну дію, він лаявся, як січовий архімандрит, коли тому не щастило.

— Ет, чортячі басурмани! Навіть хату не вміють збудувати міцну й простору. Хіба це хата (щоб на неї кобила хвостом махнула!), коли лоб прикрашується гулею? Хіба це двері, коли вони нижче трави і змушують мене бути якоюсь козавкою?

У всьому Сава любив волю. І не дарма хата його була така простора, що його кінь легко входив у двері.

Одежину Сава носив теж широку — білу сорочку з полтавського полотна, і таку довгу, що іноді, коли його брали лінки, міг виходити без штанів на вулицю, не боячись образити когось своїм видом.

Однак штани свої Сава поважав більше і надівав їх частіше, ніж сорочку. Йдучи на сіножать, або в степ голий по пояс, він затигував свої знамениті запоріжські штани очкуром, або червоним, як у цигана, чи болгарина, поясом, вішав на нього свій кисет з роменським тютюном, запах від якого розносився так далеко, що хорольський дзвонарь Грицько, не то Убийбатько, не то Убийдядько, поглядаючи навколо з дзвіниці, казав:

— Ну, й запахло! Мабуть Сава Вишняк вийшов косити. І як він, лоботрас, робить свій тютюн, що він такий пахучий, як у панянки носовик?

Та славився Сава не штаньми й сорочкою, не очкуром і тютюном, одною сорочкою й штаньми весь світ не зодягнеш, одним кисетом тютюну весь світ не пошануєш. Славився Сава своєю козацькою піснею, і ця пісня не стиралась, як п'ятак, не рвалась, як штани, не тонула й не горіла; її вистачало на весь світ.

Вже достеменно славився рубака Сава своєю піснею. Не траплялось ніде жодного гуляння в окрузі за сорок верст, щоби там не було Сави з його тридцятисемиструнною кобзою. Весілля, народження й храмові свята, колядки, паска, різдво, а то й просто вечірніці — завжди і всюди бував там Сава Вишняк. І прославився Сава піснею. Слухали його слово, його пораду і вже заочно вирішили хорольчани: якщо трапиться військова біда, поставити головою в окрузі Саву Вишняка.

А біда була не за горами, в Лубнах, за тридцять верст. По всій окрузі прокотилося:

— Подарував король Владислав IV Хорол, Сенчу і всі землі до Миргорода вельможі своєму Луці Жолкевському. І тепер Жолкевський хазяїн над усім живим.

Друге пронеслося вслід:

— Встановлює Жолкевський податок на все живе й мертве. Що сиплеться зерном, те зветься — відсипне, що ллється вином і медом, те — відливне, що важиться на вісах, те — відвісне.

Оголосили на все десятину, тобто десяту частку свого урожаю ти мусиш здати сучому ляхові у Варшаву, що ж стосується товару — коней, волів, овечок, то козаки-поселяни мусили здавати третину приплоду.

І третя, найважча, докотилася звістка:

— Розбійник Ієремія Вишневецький захотів стати королем і всі землі воеводи Жолкевського на Хоролі, Сенчі й Сліпорді проголосив своїми. Мовляв, Жолкевський боягуз і не посміє показати свого носа на Україну. Лише Вишневецький такий хоробрий, що в Лубнах, новій столиці католицтва, не боїться нікого: ні гетьмана хороброго Остряниці, ні нового Наливайка — якогось втікача-козака Сави, що засів у Вишняках. А король нехай полютує на князя Вишневецького. Адже князь сильніший від Владислава і завтра він буде королем польських володінь від Варшави до самої Полтави.

А незабаром прикотила до Хоролу золочена карета самого Вишневецького і почав князь-ієзуїт оглядати по розбишацькому захоплені володіння. Він вийшов з карети на Хорольській кручі, щоб оглянути навколишні селища, а його породиста собака лишилася в кареті.

Трапилось так, що йшла до Хоролу на базар Савина дружина Мокрина і закортіло їй поглянути в карету. Прочинила вона дверчата і відскочила назад. Гайдук, що стояв на за-п'ятках і не бачив, що князь вийшов, канчуком ударив Мокрину й зарепетував:

— Ти чого князя турбуєш?

Мокрина кинула на землю корзину з яйцями, побігла з гори додому і простоволоса ввірвалася в хату.

— Що з тобою? — занепокоївся Сава.

— Та вперше нашого пана побачила! Зовсім як наш барбос, тільки вуха довші.

Зрозумівши в чому справа, Сава взявся за боки і так сильно розреготався, що аж хатні двері відчинилися.

— Хто тут хазяїн? — запитав невідомий, в зеленому кафтані, з обшлагами.

Сава реготав і не чув.

— Хто тут хазяїн? — настійно запитав невідомий.

Сава обернувся і помітив, що гість з великою жадобою поглядає на самопали й козацькі рушниці, на вогнепальну зброю, розвішану по стіні.

— Хто сміється, той і хазяїн, — відказав Сава й голосно зітхнув, ледве стримуючи сміх.

— Так ти хазяїн? А як тебе звуть, на той випадок, якщо князь подарує тобі найлегшу смерть за порушення його наказу — здати в Лубни всю вогнепальну і холодну зброю? — нагло промовив посильний пана.

— Х-ха! Що ж саме в пана зветься найлегшою смертю?

— Сокирою зрубати голову!

Посмішка повільно зникала з козакового обличчя, і вуса, що перед тим діставали аж до вух, впали донизу, очі розширилися, мов у рубачки, що витягує з піхов свій меч. Вони загорялися, і в міру того, як хмурився Сава, ставали грізними. Приготувавшись до вдару, Сава ступив уперед.

— Закрий очі, скажу як мене звуть.

Сміливий козак зухвало сказав ці слова. Посильний здригнувся й мимохіть сплющив очі. Сава, заговорив:

— Народився в Непитайловці, хрестився в Неказайловці, а назвали, як бажала кума — козацьке сонце-луна — святий кулак бий по зубах, ось так!

Тут Сава так змахнув кулаком, що по хаті вітер війнув, а панський митар відлетів до порога, простягнувся, і недобре скінчилася його пригода: Сава схопив його за ноги, виволік у двір і, розмахнувшись тілом „панського посіпаки — лядської собаки“, розкрутив, мов карусель, і викинув через парканчик на вулицю.

— Іди до лисого дідька в самісенке пекло і перекажи твоєму князю, що йому теж саме буде.

З цим Сава повернувся в хату до збліднілої, від важкого передчуття, дружини.

6

Пішов гарячий 1638 рік.

Кров упала на широкі володіння князів Вишневецьких, що захопили були всі землі й урочища від Черкас до Києва, від Києва до Ромен і Полтави і грабували все, що лежало між Сулою та Удаєм, від верхів'я до самого Дніпра. Цих земель вистачило б на цілу тодішню державу, бо сто сорок тисяч посполітих закріпачених селян з 34.882 селянськими дворами були під владою кривавого польського пса лише на одній Полтавщині.

— Або пів України буде в католицькій вірі, або не бути мені польським королем! — нагло заявив князь зляканому королю Владиславу, коли той, боючися сварки з могутнім магнатом, затвердив за Вишневецьким захоплені Хорол, Сенчу й Миргород.

— А чи багатьох ви зробили католиками? — спитав король.

— Я не рахую. Це справа Матки-Боски. Моя справа стежити за вогнем і мечем. Селяни стають кращими, коли плачуть, і гіршими, коли сміються.

Та не хотів плакати вільний народ, а насамперед Сава Вишняк. Чував він про слова й діла Ієремії Вишневецького і готував, за народним указом, ратну силу, збираючи порох і самопали. Погрожували слуги князя Саві Вишняка і ловили друзів його, катували страшними приладами, обливали окропом, покінь Савин дружок не вмирав. Піляли людей пилками;

прив'язавши людину за ноги до воріт палаючого будинку, рубали на куски, вимагаючи перейти в католицьку віру.

Та терпів тяжкі муки народ і не йшов у польську неволю. Тоді ще лютішим став Вишневецький. Він заборонив продавати сіль, і лише католики могли купувати й продавати її. Та це було не все, сіль зовсім зникла з базару. Всю весну і все літо 1638 року Вишневецький скуповував сіль на ярмарках, на всіх чумацьких шляхах. Сіль була потрібна йому для якоїсь забавки.

Не стало солі і почався мор серед людей і худоби. За-ремствував народ на Полтавщині і раптом нова жахна звістка покотилась навколо:

— Шостого серпня в день святого спаса до Вишневецького в його столицю в Лубни з'їхалася вся верхівка шляхетної Польщі: коронні гетьмани — Микола Потоцький і Конець-польський, князі Острожські, Любомирські і величезна кількість дрібнішої шляхти з челяддю.

І до того ж знахабніла шляхта, що розбійник Лаш, поспішаючи на панський бенкет, під Лубнами вчинив таке. Бажаючи переночувати, він постукав до панів Любомирських, але ті не впустили його. Тоді Лаш постукав у звичайну хату до селянина, але й там відмовили. Розлючений лях виставив двері. Ввірвавшись у хату, вирізав усю селянську сім'ю і, по-викидавши трупи за двері, спокійно улігся спати.

— Так буде з кожним, хто стане ляхові перечити, особливо тоді, коли він поспішає на чудо, обіцяне князем Вишне-вецьким.

Шостого серпня стало відомо куди поділася сіль: князь вирішив здивувати гостей незвичайним жартом. Він наказав обсипати сіллю Лису гору за рікою і весь багатOVERSTНИЙ шлях від замку до гори. Мовляв, наступила зима.

Дійсно, гості були здивовані, коли ранком вони побачили сніжну вершину Лисої гори. Їм подали сани і запросили їхати на „зимове“ полювання. Гуляв, гарцював на коні Вишне-вецький, а того й не знав, що в цей час збиралися хорольські повстанці і вирішили обрати свого отамана.

— Нехай буде отаманом, — почав сивовусий Остап Коваль, — наш співець і рубака, завзятий Сава Вишняк. Нема більшої сили в поході, як його могутня гра й весела пісня.

Горою став народ за свого кобзаря, бо не було кращої путі до серця народного, ніж натхнена пісня. Але кільком багатіям хорольчанам не сподобалось це і вони виставили кандидатуру якогось Родзянка, теж запоріжця, теж хороброго й славного в боях, але розбагатілого в Хоролі після свого поселення.

— Не вишняківця треба обирати, не селянина, а горожа-нина, бо місто вище й старше, ніж село, — сказали вони.

— Не будемо сваритися, давайте проголосуємо!

Підняли руки козаки - повстанці, і став отаманом (по більшості голосів) Сава Вишняк. Прокричали йому „славу“, звелили поцілувати шаблю, на знак вірності народу, і радісно скінчилося обрання отамана.

Родзянко поважно покрутив свого чорного вуса і підійшов поздоровити Саву:

— Ну, козаче Вишняче, радію твоєму ділу, бажаю тобі бити сучих ворогів, та тільки я не піду з тобою в похід. Я збиратиму врожай.

— Але ж ти збирав порох і рушниці, що ж ти робитимеш з ними? — здивувався Сава.

— Порох і рушниці? Та привозь мені своє добро, я проміню рушниці на добрі речі, — лукаво відповів уславлений практичністю низенький, круглобокий Родзянко.

7

Дивне незрозуміле почуття охопило Саву, коли він на своєму вороному дончаку прискакав у Вишніки, коли надів похідний одяг, блаватний жупан, той самий, що здобув його під час нападу на князя Вишневецького. Він співав, пританцьовував і, звичайно, пригравав би на кобзі, коли б його руки не були зайняті начіплюванням кинджалів, шаблі, киста з тютюном і іншого, що можна прив'язати й причепити до червоного пояса. Обличчя його сяяло від захоплення і навіть бойовий рубець світився на лівій щіці, додаючи обличчю насмішкуватий вираз. А великий чуб мигтів у повітрі.

— Ой, де дівка була?
Забарилася.
На дірявім мосту
Провалилася.
Який чорт тебе ніс
На дірявий міст?
Було б тобі держатися
За собачий хвіст.
Як собака бігла тихо,
Я й держалася,
Задом гавкнула вона,
Я й зірвалася...

Співав Сава Вишняк, думаючи про нову бойову славу. Мокрина сиділа в кутку на лаві під мисником, на якому, ніби на виставці, стояло все її кухонне багатство — миски, кухлі, чарки, гладушки. Вона сиділа й плакала, обіпершись своїм повним обличчям на темні від засмаглості й роботи руки.

— Ой, жінко, ясочко моя! Та чого ж тобі плакати? Адже клянусь дубцем, що ти мене пошанувала ним, тому сучому Вишневецькому не бачити польської корони, бо я піду бити його і вулицею й провулочком і, якщо не вб'ю, то скалічу! — і великі, на викоті очі козака блиснули палкою рішучістю.

Плакала Мокрина, і Сава було подумав, що плаче від розлуки з ним. Він втихомирював її, умовляв і навіть пестив, якщо в ті давні часи, коли людина однаково була готова і до смерті й до небезпеки, можна було вважати пестощами короткі рухи важкої руки, якою Сава гладив Мокрину по чорному волоссі та по білій шії.

— Не плач, ясонько, голубонько, не плач!

— Та як не плакати, коли ти всю хату обчистив, ніби кримський татарчук,— слізливо відказала Мокрина.— І воли забрав, і коней забрав, і овечок забрав. Все зерно вивіз тому хитрющому Родзянкові, щоб йому чорти освятили спину найдовшою кочергою. А бочку - сороківку, як на сміх, полишив собі.

Сава миттю зрозумів причину сліз. Він прискочив до неї і заговорив запально й переконливо, як боєць, що вирішив до кінця постояти за свою ідею:

— Так ось воно що?! Ти плачеш за добром, яке я проміняв Родзянкові на порох і рушниці, на кінську зброю для удара на народного ката? Та навіщо ж мені воли, овечки й півні, якщо все рівно клята шляхта і ксьондзи тягнуть з двору наше добро? На біса мені твої корови, коли в козака перший указ народу — гнати й бити шляхту від Полтави до Варшави, а другий указ — стояти з вогнем у руці за нашу батьківщину Україну - Русь!

Розсердився, розійшовся Сава. Схопив полицю мисника, кинув на долівку і почав топтати ногами все — і миски, і горшки, і чарки. Топтав і не шкодував, хоч за деякі речі колись платив великі гроші, бо були тут глечики, схожі на півнів, павлинів, сову, і один навіть на голуба, який заклав крило за спину так, щоб зручніше було брати глечика.

— Не чіпай! Не бий!

— Ти дорікаєш мені бочкою - сороківкою, а того й не знаєш, що я візьму в похід порожню бочку, щоб привезти її повну вщерть, з панським вином! З бочкою я не розлучуся до самої смерті.

— Ой, людоньки добрі! Заступіться за мене бідну! — з криком вискочила Мокрина в двір, де зібралось військо Сави Вишняка.— Все поб'є, окаянний!

— Звичайно все! — вигукував навздогін отаман.— Все, щоб ляху нічого не залишилося, якщо в нашу відсутність загляне в село.

Покінчивши з посудом, Сава, в зелених штанах, в синьому жупані, в сивій запоріжській шапці, заломлений так, що червоний верх з довгими китицями звисав за спиною нижче пояса, вийшов. В руках він тримав новий, згорнений прапор. Військо — все на вороних конях і збройне, зустріло отамана вигуками „слава!“, а Остап Коваль — друг і помічник отамана — вийшов наперед і запитав, які будуть розпорядження.

— А такі, що бочку - сороківку покладіть на віз, включить

до обозу та бережить, хоч і порожня вона. Крім того, признаю тебе, Остапе, прапороносцем! Ось бери і схоронюй! — і Сава передав прапор.

Остап розгорнув прапор і посмішка майнула по обличчю його. На червоній китайці по краях був вишиваний Мокриною дивний візерунок — листя, квіти і вишні оторочені яскравими пальницями сонячника. В центрі прапора була бочка-сороківка, на якій поважно сидів голий запорожець, з самопалом за плечима. Запорожець підіймав чарку вгору і посміхався.

— Го-го-го! — заgrimіли голоси повстанців.

— Дай, боже, тобі, отамане, здоров'я довіку! Під таким прапором весело битися, — регочучи сказав Остап.

— Але скажи, будь ласка, чому ж запорожець голий?

— А тому, — підморгнув Сава, — що це почесний знак! Все може пропити козак — і чоботи, і жупан, і люльку з тютюном, та нізачо не проп'є запоріжець свого самопала, тому, що самопал потрібен для захисту від лихих чужаків землі й волі батьківщини.

— От так молодець!

— Оце отаман! І добрий, і хоробрий, і веселий, як ніхто з нас! — Загомоніли козаки, рівняючи кінну шеругу, коли Коваль Остап підняв прапор і встановив його на луці сідла.

Суворим поглядом оглянув Сава своє військо, перевіряв, чи добре сидять хлопці на конях, чи не псують військового вигляду різнокольорові жупани. Переконавшись, що все як слід, він видобув кресало, висік іскру, запалив люльку.

Йому підвели коня. Поставивши ліву ногу, піднявши очі до неба, сказав:

— Ну, господи, поможи! І ти, мати божа, допоможи, і ви, всі святі — від Гаврила до Данила — допоможіть!

І раптом відштовхнувшись від землі, він так змахнув правою ногою, що його важке тіло перелетіло через коня. Кінь похитнувся і впав разом з вершником. Підхопившись, Сава вигукнув, погрожуючи кулаком у небо:

— Допомагать — допомагайте, та не всі разом!

Сідаючи знову на коня, Сава помітив, що його бойова люлька розлетілася на друзки. Він розсердився і вдарив кулаком по сідлу.

— Ах, щоб тебе в труну дубову! У кого єсть зайва люлька? Не гоже козакові в похід без люльки їхати!

Та ні в кого не було зайвої люльки. Остап було подав свою, мовляв, у першому бою він здобуде собі, але Сава відмовився.

А збоку біля паркану стояв низькорослий Родзянко і, посміхаючись, дивився на похмурого, невдоволеного Саву. Він підійшов.

— Ось моя люлька, отамане! У самого хана Гірея з рота вирвав! Тільки, будь ласка, щось на заміну.

А що ж проміняти на люльку, коли все непотрібне в бою вже пішло на обмін — і живність, і пшениця, і всяка пашниця. Порожні були сараї і хата, якщо не рахувати шкідливої потаскухи — багатосімейної мухи. Що ж віддати за люльку, що ж непотрібне в поході?

Раптом очі його зупинилися на заплаканій Мокрині, що стояла біля зірваних з петель дверей і кляла свого чоловіка. Почувши лайку, Сава сплюнув, і ніжність у погляді змінилася на жорстокість.

— Ой і дурень же я! Та жінка ж мені непотрібна в бою. Навіщо вона мені, коли в неї на думці — кури та свині? А то в бою доведеться думати, що там з моєю ясочкою. Бери її, Родзянко, за твою люльку. Бери, може вона тебе менше лупцюватиме!

І вихопивши з рук Родзянка люльку, Сава показав канчуком на Мокрину, що враз забула про своїх курей і сплеснула руками, піднесла два здорових кулаки.

— Так ось ти який, чоловіче? Дружину за люльку віддаєш. Та нехай же тебе, препоганий, перша куля не мине!

— Хорошого козака куля не візьме! — відказав Сава, повертаючи коня до воріт.

— Бодай тобі дзвону божого не чувати!

— Навіщо мені твій дзвін? Аби в поході сурму та барабан чув.

— Щоб ти вже ніколи ні соловейка, ні зозулі не почув! — дзвінким голосом кричала Мокрина, відбиваючись від Родзянка, що тягнув її за руку.

— В широкім степу мені і ворона заспіває! — зареготав Сава і, пришпоривши коня, пустився в галоп. І поскакав козак порохнявою дорогою в Хорол, на Лубенський шлях, а за ним помчало козацьке військо, і за знаком отамана гримнула над узгір'ям нова пісня, варта цих козарлюг, що не шкодують ні жінок, ні дітей, коли йдеться про захист свого рідного краю.

Розлилися круті беріженьки,
Гей, гей по роздоллі,
Пожурились славні козаченьки,
Гей, гей у неволі.
Гей ви, хлопці, добрі молодці,
Гей, гей не журіться!
Посіддайте вороні коні,
Гей, гей садовіться,
Та й поїдем в чисте поле,
Гей, гей на Варшаву!
Та наберем червоної китайки,
Гей, гей тай на славу.
Щоб наша червона китайка,
Гей, гей не злиняла.
Щоб наша козацька слава,
Гей, гей не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка
Гей, гей червоніла,
А щоб наша козацька слава,

Гей, гей не змарніла.
Гей, у лузі червона калина
Гей, гей похилилась.
Чого ж наша славна Україна,
Гей, гей засмутилась?
А ми тую червону калину,
Гей, гей та піднімемо,
А ми свою славу Україну,
Гей, гей розвеселимо.

8

Не дивно: за дві години пролетіти відстань між Вишняками й Лубнами! Здавалося, не можливо було взяти місто, перетворене в фортецю з могутніми фортами, якими були могутній замок, що стояв на високій горі, і католицький монастир ордена бернардинів; все це охороняло п'ятитисячне військо Вишневецького.

Та мудрий був досвідом Сава, і ввечері, як тільки півторатисячний загін розташувався недалеко від замку, він розробив план бою. Не кажучи зайвого, він наказав викотити сорокавідерну бочку, налити горілкою, захопленою в корчмі при в'їзді в Лубни. Коли це було виконано, він так сказав ковалю Остапу:

— Даю тобі двадцять козаків. Бери бочку, підкочуй ближче до воріт замку, щоб ніхто з міста не втік. Нехай козаки ведуть себе вільно, адже довга облога це не справа запоріжців. Дозволю випити по чарці горілки, щоб ляхів та уніатів завидки взяли, а я тим часом оточу монастир.

Тут Сава сказав кілька слів на вухо своєму хорунжому Остапові. Певно вони сподобалися Остапові, бо він вдарив рукою по круглому коліну і посміхнувся:

— Правильно, батьку-отамане! Все зроблю заради нашої перемоги!

Відійшло Савине військо до лісу і зайняло позицію для бою, а Остап покотив до воріт бочку і, встановивши її на очах ворогів, відкрив затичку. Двадцять козаків, призначених у караульну варту, підійшли до Остапа і підставили чарки під струмінь горілки.

— Ну, панове козаки! Пийте за славу славного руського народу! А шляхта й ксьондзи нехай полопаються від завидків, бо настав їхній останній день! Виріжемо їх сьогодні, спалимо до тла!

— Вірно, хорунжий! Пани та ксьондзи хороші тільки підпечені та підсмажені!— вигукнули вартові, підіймаючи чарки.

— Хіба ляхи вміють воювати?— вигукував Остап, задираючись з ляхами, що повилазили на вал фортеці.— Не вміють вони воювати! І пити не вміють!

— Не вміють, брате хорунжий,— погодився рудуватий і кирпатий козак Федор, родом з Вишняків.

На валу замку гомоніли обложені поляки. На нахвалки козаків вони відповідали лайкою. Та раптом принишкли ляхи: на зубчастій стіні з'явився сам Вишневецький, надто високий чоловік, рівний, мов спис, в багатому оксамитовому жупані, в стилі венеціанських купців,—вбрання своє він привіз із закордонної мандрівки. Обличчя його було бліде. І тому яскравіше відокремлювалися густі, чорні орови й запалі темні очі.

— А, сам перевертень, собачий вовчулак вийшов! Здрастуй, ляхе, поки не здох!—і Остап простягнув князю свої важкі руки.

— Гей, псяюхо, княже сім'я, здавайся! Потім гірше буде,—грозилися козаки.

— Ось розіп'ємо нашу сороківку, на герць підемо!—і могутній Остап ворухив плечима, показуючи ворогу скільки в нього сили.

Випили запоріжці один раз у ворогів на виду. За годину випили вдруге, а як стемніло, хильнули ще й по третій чарці.

Чи кудись пішов у справах Остап, чи п'яне очманіння закрутило козачі голови, бо незабаром горлали пісні п'яні вартові, і, забувши про всяку обережність, хитаючись вештались від бочки до закритих воріт замку і назад.

Поруч горіли скирти монастирського хліба, все ближче і ближче перекидався вогонь до непорушної стіни бернардинів, а коло князівського замку співали буйні козаки, ні на що не зважаючи.

В передмісті розгоралися розкладені Савою вогні й освітили ворота замку. Нашорошена гвардія Вишневецького побачила, що начальника козачого караулу Остапа близько не було.

Страшенно лютий стояв Вишневецький на стіні і спостерігав, як падали долі освітлені пожежею п'яні вартові, і простягалися коло бочки, з величезним хропінням, що могло б викликати землетрус.

— Захопити варту!—наказав князь.

В ту ж мить розкрилися ворота замку і ляхи пов'язали всю козацьку варту. Не розуміли козаки, що з ними робиться і сп'яну белькотіли не знати що. Сорокавідерну бочку вкотили в замок, як трофей.

— От і вип'ємо за упокой еретиків!—зухвало прокричав товстий шляхтич в малиновому кафтані з князівським гербом на грудях.

— Бранців кинути в двір, завтра я скараю їх! Одних почулкую, других пошиную. А шкіру вожака їхнього напхаю пологою і возитиму по ярмарках, щоб хами не повставали проти польської корони!

Довго дивився князь на смертельно п'яних козарлюг і в уяві своїй чинив над ними жакливу розправу. Чулкувати—це значило зідрати людині шкіру з ніг, зняти як панчошу і від-

пустити, щоб розповідав усім і всюди про панську милість. Шинувати — це значило гладити залізною розпеченою шиною по голому тілі, рисувати на шкірі все, що збреше в голову катові.

Шумувало довколо замку вогняне море. Але твердо тримався Вишневецький, ніщо не могло похитати його. Адже в замкові були шостирічні запаси. Спокійний пішов до своєї спочивальні Вишневецький, в душі гордий своїм вчинком: він устиг відпустити додому своїх знатних гостей, віддавши їм для конвою половину війська. Не дарма з військом поїхала і дружина його.

Князь з головою пірнув під ковдру і незабаром солодко заснув.

І раптом... Що таке?

На стіні проти широкого вікна, в хрестовинні якого був зроблений різнобарвний райдужний візерунок, затанцювало відображення близьких вогнів. Шибки затремтіли від ударів козачих гармат — „гаківниць“. Шибки з брязкотом розліталися від куль. Охорона вскочила до опочивальні.

— Ясновельможний пане! Козаки в замку!

— Ріжуть, б'ють, сюди біжать!

— Що? Як? Як вони пробралися?

— Перехитрили нас. Бочкою взяли!

— Що верзете, негідники?! Якою бочкою?

— Тією, що ми захопили біля воріт. Наша варта з радості напилася й послула, а в бочці була перегородка! Там сидів сам Остап! Він виліз, порозв'язував наших бранців, які лише прикидалися п'яними. Ті порубали варту й відкрили козакам ворота!

З двору дійсно доносилися звуки рукопашної січі. Накидаючи на себе одяг і чіпляючи зброю, Вишневецький чув вигуки козаків, що налетіли на ляхів. Спочатку злякався князь, але, взявши себе в руки, вискочив на ганок. На дворі вже засіріло, і Вишневецький побачив унизу чубатого Саву, без шапки у драному жупані. Сава рубався кривою шаблюкою з лядськими вартовими, вриваючись конем у гушавину ворогів. Гострим, соколиним стало обличчя Сави Вишняка. Міцні й влучні були удари його. Один за одним валилися ляхи. Та натомість ставали нові й нові і не пускали Саву до покоїв князя.

— Ей, княже! Виходь лише на лицарський герць! Не ховайся під бабськими пуховиками на лежанці!.. — вигукував Сава, запалений дикою рубкою.

Не встояв князь. Вискочивши в двір, він сів на коня-аргмака, вартістю в сім тисяч червінців, і кинувся в бій. Клятий перевертень, зрадник України, міцно сидів на сідлі, добре

володів мечем, а хоробрістю дорівнювався самому Наливайкові, якого мстиві ксьондзи нещодавно зжирили у Варшаві, в мідному биці.

— Ось де ти, пся крив! — скрикнув князь, кидаючись уперед, і націляючись з рушниці в Сава.

Та Сава не чекав. Побачивши ворога, вигукнув:

— Козаки, за мною! — і кинув уперед свого грізного скакуна. Зійшлися рубачи. Пальнула рушниця Вишневецького, але куля просвистіла поруч.

І впав аргамак під вагою козацького скакуна, ледве встиг вивернутися князь від удару страшної шаблюки-гадюки. Він метко висмикнувся спід коня і вже пішим опинився віч-на-віч з Савою.

— Ну, що, допомогла тобі твоя Матка-Боска, зліплена з воску? — гримнув Вишняк, не тямлючи себе від накипілої люті. Мовчки змахнув мечем князь, рвучко відхилився вбік і скопив на нового, підведеного йому коня, покіль Сава рубався з наседаючою панською челяддю.

— Ну, шляхтюк! Знай, що козацькому роду нема переводу! — і Сава знову рвонувся вперед на своєму величезному скакуні. Пікою він проткнув трьох ляхів. Залишивши так свою, він вихопив піку в князевого зброєносця і поразив нею ще двох. Зблизившись з князем, він пустив у діло „шаблюку-гадюку“. І тут показала удаль і силу козацька рука.

І жахнувся князь Савиної сили і кривої шаблі, що свистіла, співала і горіла від крові.

В кривавій метушні висвистувала шабля. Звалилися всі помічники Вишневецького, тікали від Сави кращі шляхтичі, а князь бився, не відступав.

Однак незабаром ударило в спину свіже військо повстанців і вигуки покотилися по замку.

— Здавайся, псяюха! — ревів Остап, вриваючись в гушавину шляхти.

І ось під натиском козаків похитнулося польське дворянство, почали бігати по двору паничі-шляхтичі, почали хапати все схоже на коней. Ксьондз-духівник князя так сильно злякався, що зопалу скочив корові на спину і, тримаючись за роги, помчав до воріт. Корова заревла, захитала головою. Козаки розступилися перед скаженою твариною і корова майнула в степ, уносячи ксьондза, що одчайдушно вищав. Хтось з козаків кинув навздогін піку і вона встромилася йому в ситий, мов у каплуна, зад.

Величезна паніка охопила ворогів. Вони почали розбігатися. Репетували пронизливо. І — дивна річ — кожен кричав „стій“, а сам за коня хапався, тікав не озираючись.

Тікали всі. І вдарився тікати сам Вишневецький, хоч тікав останнім. Не стерпів отаман Сава, він подався навздогін і незабаром схопив князя на льоту за ногу.

— Буде ж тобі, ляше, і відсипне, і відливне! — І Сава, рвонувши князя за ногу, не розрахував і звалився з дончака. Падаючи, Сава випустив ногу Вишневецького. Але назавжди залишився знак на нозі у Ієремії: він став кульгати, і пізніше, визнавши про це, вигукнув Сава:

— Нехай тепер поляки мають кривого короля!

Повною перемогою закінчився похід Вишняка.

Догорів монастир бернардинів-ієзуїтів.

Догорів князівський замок на горі проти Лубен, і нову славу придбав козак Сава.

Утік кривий зрадник на свою рідну Волинь, до батьківської садиби, утік так швидко, що за три дні долетів туди, звідки нещодавно цілих три місяці віз дружину свою Грізельду.

Ніколи вже не бачили Лубни свого ката, — хоч десять літ — від 1638 до 1648 року, до повстання Богдана Хмельницького, протекли в поруганні України.

Зіпсував Сава кар'єру Вишневецькому. Не став він королем польським. Тринадцять років після того мріяв про королевську корону, покіль славний Богдан не погромив ляхів і ксьондзів. Збожеволів клятий ієзуїт. Йому дали отруту перед одним з боїв, і він загинув у 1651 році.

9

— Тепер ляхи-пани поскидали жупани! — весело сказав Сава, наливаючи свою заслужену бочку - сороківку найкращим вином з панських льохів.

— Так їм і треба! Хай не лізуть до чужої хати! — погодилися козаки.

Коли всі козаки порозсідалися навколо казанів, то захотілося Вишняку віддячити їм за чесну службу народу. Взяв Сава свою кобзу, сів на бочку і, покіль Остан наливав корці й глеку, він перебирав ніжнозвучні струни.

— Пийте, браття-козаки, а я заспіваю вам пісню про Вишневецьчину!

І вдарив Сава по струнах. Ходором заходив його чуб і славна пісня забрєніла на вустах його:

— Ой, що то за хижка
Там на виріжку?
Виступцем,
Пане Вишневецький,
Воевода Грецький,
Та виведи танчик
По - німецьки!

Під твоєю хижкою
Пани сиділи,
Собак лупили.

Виступцем - виступцем,
Пане Вишневецький,

Воевода Грецький,
Та виведи танчик
По - німецьки!
Ножі поламали,
Зубами тягали.
Виступцем - виступцем,
Пане Вишневецький,
Воевода Грецький,
Та виведи танчик
По - німецьки!..

Сава дрібно перебирав струни і весела музика котилася далеко в гарячий степ, де ще коливався дим останнього бою. Голосно і зухвало співав Сава і приспів його про кривого князя підхопив увесь козацький табір. Повстанці реготали і клялися виводити до кореня панську погань на рідній землі.

Повернувшись з походу, Сава побачив у дворі Родзянка дивну картину: його ясочка, з червоним очіпком на голові, ганялася з дубцем за Родзянком. А він, розмахуючи шаблею, бив по дубцю і ревів, мов юродивий:

— Рятуй мене, матір божа! Віджени сатану в образі баби! Сава зупинив коня біля воріт.

— Мокрино! Ти чого людину мордуєш?

— Та нехай йому, клятому бабію, на тому світі щоночі свині сняться! Всю ніч липне до мене, як смола, думає, що мої губи йому замість люльки—все смоктати й смоктати! Я чесна жона і не дозволю цілувати себе, хоч би ти проміняв мене й на чувал золота!

— Ой, Сава, забори цю сатану!— вигукнув Родзянко,— забори, бо я зарубаю її!

— Я тебе зарубаю!— І Мокрина з великою силою торохнула його дубцем по плечах, а потім схопила в оберемок і перекинула через паркан.

— Ось тобі, чортів лоботряс! Дякуй, що не всі зуби по-вибивала!

Сава зареготав, з захопленням дивлячись на розгнівану дружину.

— А йди, ясочко, до мене! Яких я тобі подарунків з Лубен привіз! Панських суконь, шовків, браслетів, посуду!

Мокрина причепурилася і, посміхнувшись, кинулася до чоловіка. Вона метко опинилася біля нього на сидлі і впилася в сухі козачі губи.

Довго прожив Сава Вишняк. Кажуть люди, що ходив він і в походи Богдана Хмельницького, і рубався в боях на Жовтих водах, під Корсунем. Жодного разу не тікав від ворога і тому боялися його і ляхи, і литвини, і німці, і татари. Велику силу мав Вишняк.

Виростали сини його, ставали рицарями і по-батьківському заповіту дбали про вірність батьківщині.

Сто років прожив би Вишняк, як це зробив століттями пізніш правнук його — веселий Макар. Та судилося йому вмерти почесною смертю в бою.

Трапилось, що в критичний момент хан Гірей — спільник козаків, віроломно зрадив Богдана Хмельницького. Саме тоді падала Польща як держава, король Владислав дременув у Литву і, жахаючись козацького наступу, дрижала Венгрія, Прусія і Валахія.

Хмельницький доручив Саві покарати зрадника. І Сава покарав його. Розніс, розкидав його стойбище, посік на капусту його варту і святкував перемогу, наливши, як завжди сорокавідерну бочку найкращим вином.

Та не дешево обійшлась перемога. Один з прибічників хана Гірея вдарив Саву ятаганом, зробивши велику рану в кульші. Сава затоптав рану порохом, але не засихала вона, не зважаючи на неодноразові присипки землею, затоптування павутинням і всім, що можна було знайти в голому степу.

Три дні горів у лихоманці Сава-богатир, ховаючи від друзів жахливі страждання. І, нарешті, настав четвертий день — останній день його життя.

Багряне сонце зійшло над степом і золотисте проміння прогулялося по сухій траві. Починався день жахливої спеки; не було в небі жодної птиці.

З чорним від страждання лицем, з глибоко запалими очима, лежав Сава на високому запорізьському возі. Його сивіючі вуса опустилися донизу; чуб в'яло звисав на лоб і ні найменший вітерець не коливав його.

Лежав Сава і з болем дивився на мовчазне військо, що стільки раз ходило з ним у бої.

— Чого сумуєте, товариство? Що я вмираю? Та плюньте на мою смерть і назавжди запам'ятайте, що козак народжений для того, щоб колись померти від шаблі або кулі.

Посміхнувшись, він простягнув за кубком свою слабіючу руку.

— Гей, налийте чару своєму отаману, всьому війську дайте горілки та гряньте найвеселішої пісні, бо не зможу я вмерти без горілки, без танку й пісні.

Сумні козаки відкрили бочку і горілка заструмила в ковші, корці й кубки. Сава примружив одне око і раптом заговорив з хвилюванням:

— Знаю, що вже не бачити мені сьогоднішнього смеркання. Виконуйте при мені мою останню волю: я хочу бачити свої поминки. А на біса ж мені ваші поминки, коли я не бачитиму їх? Робіть мої поминки зараз, негайно! Я хочу розпити з вами всю бочку-сороківку! Нехай у попів-уніатів волосся дибом стане від жаху, коли довідаються, що Сава

співав і танцював на своїх поминках!—Сава підняв великий золотий кубок і єдиним духом осушив його.

Всі козаки, і першими з них його побратими—Остап і Федір Вишняки підняли чарки, не сміючи послухатись отамана. Все військо підняло руки з корцями і, вигукнувши:

— Козацька слава отаману Вишняку!—миттю осушили посуд.

— Оце діло!—зрадів Сава і навіть сів на возі, спустивши на голоблю здорову ногу.—Не люблю, коли при живому небіжчикові сльозу пускають!

Остап присунувся до Сави, неголосно сказав:!

— Сум шматує наші серця. В чому ж ми тебе, славний отамане, поховаємо? Адже в степу ні лозинки... Труни ні з чого зробити... А ми хочемо поховати тебе по-хазайському.

— Ой, хлопці, хлопці!—засміявся хмільний Сава.—Я думав, що ви розумніші. Хіба ж бочка—не дерево? А ну, розпивайте її до дна! Гуляй на чому світ стоїть, а потім кладіть мене в бочку, приливайте відерцем горілки, щоб на тому світі мені було що випити. Отже мій останній наказ: якщо все життя моє пройшло з сорокавідеркою, якщо бочка й на прапорі моєму, то й поховайте мене в бочці.

П'яний Сава встав з воза і, забувши про біль в рані, пошкандибав. Важко поспуючи, він зліз на улюблену бочку.

Навколо пили козаки, пили багатю, пили завзято.

Так почалося останнє передсмертне пияцтво єдиного на весь світ отамана, основоположника Вишняків. Заспівали, затанцювали козаки та так ударили гопака, що аж курява стовпом пішла.

Та як не прагнули забутись козаки, однак пам'ятали—помирає любий отаман. Тому не дивно, чому раптом затих шум п'яного табору, як тільки хмільний отаман торкнув слабіючою рукою співучу бандуру.

— Слухайте, хлопці, мою останню пісню! Пам'ятайте її, мов батьківський заповіт, і передавайте синам і онукам.

Сава нахилив голову до кілочків кобзи, перевірів мелодійні струни. Минула тиха, сумна хвилина. Рука пустилася струн і важка, помережана набряклими жилами лягла на кругле коліно козака. Довгим, задушевним поглядом глибоких і розумних очей подивився Сава на степ, на далекий імлістий обрій і, раптом, вдарив руками по струнах:

— Ой, ясно - ясная, світло - світлая
Красується моя Україна - Русь.
Великою красою здивована еси,
Дніпром - Славutoю налита еси,
Небом високим укрита еси,
Землею багатоплідною простелена еси!

Ой, ясно - ясная, світло - світлая
Моя батьківщина любима,
Моя вітчизна єдина,
Моя славна Україна - Русь.

Народом рицарським завзятим
До краю світла населена єси,
Козацтвом огорожена єси,
Волею нагороджена єси,
Славою і правдою увінчана єси.
Ой, ясно - ясна, світло - світлая,
Моя батьківщина любима,
Моя вітчизна єдина,
Моя слава Україна - Русь!
Слався ж, вітчизно, правдою народною,
Слався радістю вільного народу,
Лийся піснею могутнього народу,
І красуйся єднанням вічного народу,
О, моя рідна Україна - Русь!

Ніколи так не співав Сава, як тепер. Сльози радості лилися з очей його, і голос тремтів від приємного усвідомлення, що слова пісні глибоко проникають у відкриті серця. З піснею помирав Сава, але зараз він могутнім еством своїм переконався, що не помре пісня його і судиться їй облетіти весь рідний край.

Не стерпіли козаки, заплакали, розчулені чудовими звуками пісні вояка - кобзаря. Зануривши очі в землю, вони не помітили як налив Сава останній кубок і підняв над головою.

— Прощавайте, дорогі брати! Не згадуйте лихом!

— Прощай, отамане! Прощай, батьку наш!— покотилося з краю в край.

Зовсім сп'янів Сава і з допомогою друзів простягнувся на возі. Він захропів і ніхто не помітив, коли припинилося хропіння, коли згасло життя цього неповторного бійця - кобзаря.

Довбиш з горя вдарив у літавру; гармати-гаківниці громом ударили в степ, небо і весь табір потонув у сльозах та горілці.

Ранком 16 вересня 1656 року козаки поклали труп отамана в бочку, влили туди, як велів Сава, кілька відер горілки і в такому стані привезли в село Вишняки.

— Бути йому святим! Не воняє його труп!— сказав Остап, коли викопали велику яму і вкотили туди сорокавідерну круглу труну.

Насипали над домовиною велику могилу і стала Савина могила межовим знаком при в'їзді в село Вишняки над урочищем Голубицею, на тому самому місці, де стояла його перша хата.

Вінками й квітами прикрасили Савину могилу козарлюги — його сини й друзі і ніхто не міг подумати, що на цьому далеко не скінчиться життя Сави-козака, що в двадцятому столітті українські попи спробують зробити Саву святим.

Далі буде.

Ст. Крижанівський

ОЙ, ДНІПРОВСЬКІ КРУЧІ...

Ой, Дніпровські кручі,
Чернеча гора...
Проживає милий мій
По той бок Дніпра.
Дніпра хвилі бистрії
Широко течуть,
Ні його побачити,
Ні його почуть.
Русі кудрі в'ються,
На гармоні гра...
Човном приїжджає
Милий зза Дніпра.
Серебряний човник,
Золоте весло...
Ізза Дніпра синього
Голос донесло.
Іде він співаючи
Про життя своє,
Та й мені великого
Жалю завдає.
Як без свого милого
Буду в світі жить?
Іде він в Червону
Армію служить.
Карі оченята,
Кудрі золоті...
Нащо покидаєте
Мене в самоті?
Ой, Дніпровські кручі,
Чернеча гора...
Виглядаю милого
В гості зза Дніпра.

Харків, 1938 р.

Петро Падалка

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ШЕВЧЕНКА ЦАРСЬКИМИ САТРАПАМИ

До 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Тарас Шевченко, як виразник революційних прагнень мільйонів закріпаченого селянства, уже в ранніх своїх творах відображав велике обурення кріпацьких мас проти своїх гнобителів. Він з великою зненавистю картав і ганьбив підле і люте панство, прибічників кріпосництва і поміщицької влади — цих ворогів народу, що віками дерли шкуру з „братів незрячих гречкосів“. Він глибоко ненавидів царя, панів і кликав покріпачене селянство на боротьбу з цими катами. Тому Шевченко був небезпечною людиною для царя Миколи I і всієї зграї його приспівників. Цар і його сатрапи переслідували Шевченка до останніх хвилин його життя.

Переслідування поета розпочинається з відомого доносу студента Київського університету Олексія Петрова. Петров, живучи поруч квартири члена Кирило-Мефодіївського братства Гулака, мав змогу часто слухати крізь тонку стінку розмови братчиків у кімнаті свого сусіди. Щоб викрити цю загадкову групу людей, Петров зближається з Гулаком і скоро стає в нього своєю людиною. Дуже скоро цей провокатор без будьякої підозри був прийнятий до членів таємного товариства. Перебуваючи на зборах братства, він пильно прислухався до розмов про „волю“, до читання й обговорення Шевченкових віршів, і взагалі намагався якомога більше зібрати відомостей про діяльність братчиків.

28 лютого 1847 року Петров доводить до відому помічника попечителя Київської учбової округи Юзефовича про існування таємного товариства, а 3 березня розповідає про це попечителю Траскіну, ствердивши свій донос у письмовій формі і додавши до нього статут Кирило-Мефодіївського братства. Генерал-губернатор Бібіков в цей час перебував у Петербурзі, туди й відіслав Траскін донос Петрова. Бібіков, одержавши таку серйозну звістку з своєї губернії, негайно, того ж дня, 17 березня сповістив шефа жандармів графа Орлова. Він докладно розповів Орлову про зміст доноса Петрова і попросив, щоб Гулака, який перебував на цей час на службі в Петербурзі, було обшукано, заарештовано і відправлено до Київської фортеці. Гулака негайно заарештували, переглянули його папери, і, на підставі них, граф Орлов визнав, що справа про слов'янське товариство дуже важлива й розслід її треба покласти на III відділ „собственной егз императорского величества канцелярии“, під його, Орлова, особистим доглядом.

Серед Гулакових паперів було знайдено кілька листів від Куліша, Білозерського, Марковича, в яких неодноразово згадувалося прізвище Шевченка. Так, у листі В. Білозерського, датованому 1-V 1846 року, була згадка про те, що Шевченко написав поему „Іван Гус“.

„Я,— пише Білозерський,— поневоле приято призадумався над тем, такого геніального человека мы имеем в Тарасе Григорьевиче, ибо только гений, посредством одного глубокого чувства, способен угадывать потребности народа и даже целого века“.

Крім цих відгуків про Шевченка третьому відділові було відомо із слів Петрова, що Шевченко був автором „явно противузаконных“ поезій, які читалися на зборах товариства. На запитання попечителя Київської учбової округи Траскіна про зміст Шевченкових віршів, Петров відповів, що він запам'ятав зміст тільки двох поезій: в одній Шевченко „в самых резких словах изливает свою ненависть на царскую фамилию“ („Сон“), у другій — „старается возбудить Мадороссию к восстанию“ („Послание“).

Такі відомості сполошили царя і його псів з III відділу; вони вбачили тут серйозну справу й вимагали негайних і рішучих заходів до ліквідації викритого таємного товариства. Особливо ж небезпечною вимальовувалась із цих матеріалів постать Шевченка. Царські сатрапи, не гаючи часу, кинулись на розшуки Шевченка та учасників Кирило - Мефодіївського братства. Шеф жандармів граф Орлов 22 березня 1847 року, за № 445, шле розпорядження Бібікову про обшук, арешт і доставку Шевченка, Костомарова та інших до Петербурга. В цей же день, за № 446, надсилається „весьма секретное“ відношення Чернігівському, Полтавському і Харківському генерал-губернатору князю Долгорукову. В цьому відношенні граф Орлов сповіщає, що в Полтавській губернії повинен перебувати Василь Білозерський, який учився в університеті св. Владимира і потім служив у Полтаві; „а в Борзенском уезде, Черниговской губернии,— пише далі Орлов,— остановился, проезжавший из Киева, художник С.-Петербургской академии художеств Тарас Григорьевич Шевченко“...

„По встретившейся чрезвычайной надобности и согласно высочайшему повелению, имею честь покорнейше просить ваше сиятельство, не изволите ли приказать немедленно задержать Белозерского, равно и Шевченку, если последний доселе остается в Черниговской или в других вверенных вам губерниях, все бумаги Белозерского и Шевченка, не рассматривая на месте, тщательно опечатать и, вместе с ними бумагами, тотчас отправит их в С.-Петербург, в III отделение собственной его величества канцелярии, в сопровождении самых благонадежных и верных чиновников и под строжайшим надзором“ (Полтавський історичний архів, справа № 187).

Крім цього граф Орлов „присвокупляет“, що на той випадок, коли Шевченко повернувся із Чернігівської губернії до Києва, то там його вже підстерігають, бо він (граф Орлов) „об арестовании и обыске означенного художника уже сообщил г. Киевскому военному губернатору“.

З цього документа яскраво видно якої великої ваги надавав III відділ арештові Шевченка, Білозерського та інших. Князь Долгоруков з „совершенною преданностью“ взявся за негайне розшукування зазначених „злочинців“. Одержавши пошту з III відділу 2 квітня, Долгоруков того ж дня розсилає „отзыв“ до гражданських губернаторів із суворим наказом про

„поспешнейшее“ і „точнейшее“ виконання „оного распоряжения“. Один з таких „весьма секретных“ паперів, надісланий з канцелярії Долгорукова Полтавському гражданському губернатору Ознобішину, звучить так:

„Милостивый государь, Николай Ильич! Его сиятельство г. Черниговский, Полтавский й Харьковский генерал-губернатор изволил поручить мне полученный им с сегодняшней почтой отзыв г. шефа жандармов генерал-адъютанта графа Орлова, за № 446, о Белозерском, Шевченко и проч. препроводить немедленно к вашему пре-ву для самого поспешнейшего и точнейшего по содержанию оного распоряжения вашего с тем, чтобы об исполнении сего для ускорения вы изволили донести прямо от себя его сият-ву графу Алексею Федоровичу.

Исполняя сим приказание князя Николая Андреевича, я имею честь покорнейше просить ваше превосходительство включаемый в его подлинный отзыв г. генерал-адъютанта графа Орлова возвратить князю Николаю Андреевичу с первою отходящею почтою, вместе с уведомлением о распоряжениях ваших по содержанию означенного отзыва.

С истинным почтением и совершенною преданностью имею честь быть, милостивый государь, вашего превосходительства покорнейший слуга С. Танский (Полтавський істор. архів).

Одержавши таке „предписание“, Полтавський гражданський губернатор Ознобішін негайно приступає до „поспешнейшого“ виконання „отзыва“ графа Орлова. Він докладно вивчає матеріали про перебування в Полтаві Білозерського і пише про це (4 квітня, за № 33) в канцелярію князя Долгорукова:

„По произведенным вследствие сообщенного ко мне при отношении правителя ... справкам оказалось“, що кандидат Київського університету В. Білозерський перебував при Полтавському кадетському корпусі учителем історії, географії з 1 серпня 1846 року до 22 січня 1847 року, з якого часу він був звільнений по „домашним обстоятельствам“ і „отправился в имение свое, состоящее в Черниговской губернии“.

Ознобішін шкодує, що він не мав змоги вхопити Шевченка й Білозерського своїми руками й виконати цим самим „высочайшее повеление“. Він обмежився покищо тим, що „сделав вчерашнего числа сношение с Черниговским гражданским губернатором об арестовании и обыске художника С.-Петербургской академии художеств Тараса Григорьевича Шевченко, и вместе с тем отношусь к нему же об арестовании и обыске кандидата Белозерского“ (Полтавський істор. архів).

Чернігівський гражданський губернатор, одержавши від начальника Полтавської губернії Ознобішіна „к исполнению“ отзыв графа Орлова про заарештування Шевченка і Білозерського, виявив досить велику спритність і наполегливість у реалізації „высочайшего повеления“. Він дізнається, „что означенные лица находились: Белозерский в Борзенском уезде, а Шевченко в Черниговском уезде, в доме князя Кейкуатова, где последний занимался списыванием портретов ...“ Справді, Тарас Григорович, працюючи в комісії по збиранню місцевих археологічних і історичних пам'яток, як художник, ще з листопаду 1845 року роз'їжджав по Україні, змальовуючи старі монастирі, церкви, могили і інші пам'ятки минулого. Здебільшого бував він на Чернігівщині й Полтавщині.

Чернігівщина була особливо знайома йому місцевістю, і Шевченко не раз навідувався туди. Так, у кінці січня 1847 року Шевченко гуляє на весіллі

в Куліша на хуторі Мотронівці Борзенського повіту. В лютому того ж року він виїжджає до Чернігова, а звідти в Седнев до Андрія Лизогуба. Поруч з писанням революційних віршів, малюванням карикатур і сатир на самодержавство і поміщиків, Шевченко в цей час займався й легальною малярською творчістю. Тарас Григорович малював низку портретів поміщиків, які виконував виключно для заробітку на прожиття та для омріяної подорожі за кордон на учобу. Ось і тепер напередодні розшуків та арешту Шевченка, він, перебуваючи в Седневі, їздив у маєток князя Кейкуатова малювати портрет Кейкуатової. Про перебування Шевченка в маєтку князя Кейкуатова якийсь Демич розповідає в „Русской Старине“ (1891 р., кн. 5) таке:

„Одет был плохо, можно сказать, небрежно. Каждый вечер возле него собирались служащие в имении Кейкуатова. Шевченко что-нибудь читал им или рассказывал иногда; рассказы его отличались таким живым юмором, что слушатели „животы рвали со смеху“. Приветливый и словоохотливый с простыми труженниками, он избегал княжеских хоров, хотя его приглашали туда часто. К князю часто приезжали соседние помещики, чтобы посмотреть, как на диковинку, на знаменитого кобзаря“.

Довідавшись про перебування Шевченка в маєтку князя Кейкуатова, Чернігівський гражданський губернатор, не гаючи часу, вирішує не писати „предписаний“ своїм нижчим чинам про заарештування Шевченка, а командувати за ним своїх чиновників „особых поручений“. У Борзенський повіт до Білозерського відряджено чиновника Васильєва, а за Шевченком, у маєток князя Кейкуатова, чиновника Семенюту. Обом чиновникам було наказано „взять помянутых лиц и доставить вместе с бумагами, какие при них окажутся, в III отделение собственной его императорского величества канцеляции“ (Полтавський істор. архів).

Чиновник Семенюта, прибувши до Кейкуатова 5 квітня, не застав тут Шевченка, бо він ще 4 числа виїхав до Києва. Повернувшись цього ж дня до Чернігова, Семенюта доповідає своєму начальникові про наслідки своєї подорожі. Але Чернігівський гражданський губернатор не заспокоюється на цьому. Він продовжує свої розшуки і гонитву за Шевченком.

„Не теряя времени, тот же час командировал чиновника Семенюту по пути, по которому отправился Шевченко, снабдив его, Семенюту, отзывом к г. Киевскому гражданскому губернатору относительно содействия к арестованию Шевченка“.

Так розповідає Чернігівський начальник у своєму рапорті, адресованому на ім'я Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора князя Долгорукова (Полтавський історичний архів).

Звідси бачимо, скільки заподадливості виявили царські сатрапи в розшуках поета. Вони буквально ганялись за ним „по пути, по которому отправился Шевченко“, полювали на нього, як пси на привабливу здобич.

Жандармські посіпаки Київської губернії теж були на сторожі. Київський губернатор Фундуклей розпорядився стеретти Шевченка на березі Дніпра, щоб тут його негайно схопити. Тарас Григорович, нічого не знаючи про щобилю на нього жандармську пастку, наближався до Києва в досить хорошему настрої. Він саме одержав листа від Костомарова, в якому той сповіщав про призначення Шевченка викладачем малювання Київського уні-

верситету; крім того в перших числах квітня мало відбутися весілля у Костомарова, на яке Шевченко був закликаний бояринувати.

Над вечір 5 квітня 1847 року Шевченко наблизився до Києва, але тільки встиг переправитись через Дніпро, як його негайно заарештували.

„Шевченко, при аресте его, был в фракной паре; такой костюм, конечно, удивил губернатора, и он спросил:

— Что это, Тарас Григорьевич, вы во фраке и в белом галстуке?

— Я спешил на свадьбу к Костомарову, я приглашен к нему боярином (шафером) и потому переоделся в Броварах и думал проехать прямо в квартиру жениха (тобто Костомарова, якого заарештувао і відправлено до Петербургу.— П. П.).

— Ну, куда жениха, туда повезут и боярина,— пошутил Фундуклей, а Шевченко подумал: „Добре весілля“. (Конисский — Жизнь укр. поэта Т. Г. Шевченко, ст. 253).

Так Тарас Григорович вперше потрапив до пазурів царської жандармерії, з яких поет не міг вирватись на волю десять довгих і тяжких років.

6 квітня Фундуклей з великим задоволенням писав у III відділ, що „Художник этот при возвращении из Черниговской губернии был задержан вчерашнего числа у въезда в город, и представлен прямо ко мне“. Цього ж дня Шевченко під суворою вартою був відряджений із своїми паперами у Петербург, до III відділу.

Ця ж саме подія зафіксована і в другому згадуваному нами документі, рапорті Чернігівського губернатора, в якому він пише:

„Наш чиновник особых поручений Семенюта, возвратясь из Киева, представил мне отзыв Киевского гражданского губернатора, за № 659, что Шевченко взят уже в Киеве и отправлен в С.-Петербург при чиновнике его, киевского губернатора“ (Полтавський істор. архів).

Тарас Григорович під суворою охороною був привезений до Петербурга 17 квітня о 3 годині дня. Перед цим були допитані Куліш, що прибув 9 квітня з Варшави, Білозерський, Костомаров та інші учасники Кирило-Мефодіївського братства. З допиту й паперів братчиків виявилось, що Шевченко в якійсь мірі теж був причетний до братства, але найнебезпечнішим, що вбачили слідчі в Шевченкові, були його вірші („Сон“, „Кавказ“ та інші). Ще 10 квітня, на підставі найдених у Куліша і Білозерського поетових творів, урядовий слідчий III відділу, протоколюючи наслідки слідства про Шевченкові вірші, записав так:

„... в них говорится о страданиях, о пролитой крови, цепях, кнуте, о Сибири и проч.; они исполнены ненавистью к правительству и, вероятно, сочинены с тою же целью посеять неудовольствие к властям в народе“

Належність Шевченка до братства не була доведена на слідстві, та його провина полягала в тому, як писав граф Орлов у своєму докладі, що він „сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания... с невероятною дерзостью изливал клеветы и желч на особ императорского дома“ (Конисский, ст. 261).

Граф Орлов визнав Шевченка за головнішого злочинця і це яскраво стверджується вироком у справі Шевченка і братчиків. Українських панків-лібералів ухвалили покарати так: Гулака ув'язнити в Шліссельбурзі на три роки, Костомарова в Петербурзі на один рік, Білозерського і Куліша — на

котирі місяці, Навроцького тримати на гауптвахті шість місяців, Андрузького Посяду відрядити в Казань для закінчення університетського курсу, Шевченка ж, цього революційного демократа, поета поневоленого народу :

„как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений (Кониский, ст. 263).

Микола І, затверджуючи цей доклад шефа жандармів, ще більше диференціював кару. За винятком Гулака і Костомарова, всім останнім братчикам ув'язнення було відмінено, а Шевченкові на засланні ще й заборонено „писати і рисувати“.

Про цю жорстоку кару Шевченко писав у своєму щоденнику 19 червня 1857 року так :

„Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнять благороднейшую часть моего бедного существования.

Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностью“.

30 травня Шевченкові оголошено „высочайший“ вирок, і 31 травня його повезли відбувати кару. 9 червня Тарас Григорович опинився в Оренбурзі, а на другий день в Орський фортеці рядовим 5-го лінійного батальйону.

Шевченко попадає в жахливі умови казарменного життя. Від 6 годин ранку і до 9 вечора, з невеликими перервами, солдатів мордували муштрами вправами, „шагистикою“, вивченням „словесности“. І так щодня. Офіцери з солдатами поводитись надто жорстоко і брутально, не вважаючи їх за людей.

У листах до своїх знайомих Шевченко не раз скаржився на жорстокі умови заслання :

„И правда, что прежние мои страдания, в сравнении с настоящими, были детские слезы : горько, невыносимо горько ; и при всем этом горе, мне строжайше запрещено рисовать что бы то ни было и писать“— пише поет княжні Репніній в листі від 24 жовтня 1847 року з Орської фортеці.

Царські пси не покидали й тут Шевченка. Вони, з наказу найстарших держиморд „коронованого ката“ стерегли поета, щоб він не порушував „высочайшего повеления“ про заборону писати й малювати. Але Тарас Григорович, потайки від своїх наглядачів, іноді малював і писав, хоч за це йому довелося потім дорого поплатитись. У квітні 1850 року прапорщик Ісаєв подав донос генералові Обручову, що Шевченко „вопреки высочайшему повелению“ пише вірші, малює портрети, краєвиди і ходить у цивільному одягу. На основі цього доносу в Шевченка зробили трус, при чому знайшли і відібрали в поета два альбоми з народними українськими піснями і малюнками, кілька листів від знайомих ; також було відібрано твори Шекспіра, Лермонтова, Пушкіна та прилади для малювання : ящик з фарбами, папір тощо. (Шевченко був попереджений про трус і свої вірші встиг сховати).

Після трусу Шевченка заарештовано і під суворим караулом відправлено з Оренбурга (де трапився арешт) до Орська. Генерал Обручев наказав командирові п'ятого батальйону Матвієву слідкувати за кожним кроком Шевченка, а листи, які надходять до нього і від нього „должны поступать на предварительное мое рассмотрение“. Далі Обручев ще раз застерігає, що за Шевченком „...сверх батальонного и ротного командиров, иметь в роте надзор благонадежному унтер - офицеру и ефрейтору, которые должны строго наблюдать за всеми его действиями и, ежели заметят что - либо предосудительное или неповиновение, то довели бы о том в тот же час до сведения батальонного командира, который обязан немедленно мне донести, надписывая на конверте: „секретно и в собственные руки“ („Истор. Вестник“ 1886 г., кн. 1, ст. 166). Водночас Обручев надсилає до III відділу відібрані в Шевченка листи і папери і повідомляє шефа жандармів та військового міністра про порушення Шевченком заборони писати й малювати. З Петербурга не забарились (8 червня) надіслати „уведомление“ Обручеву, в якому зазначалося, що згідно царського „повеления“ Шевченка „не исполнившего воспрещения писать и рисовать, подвергнуть строжайшему аресту и содержать под оным до исследования о виновности допустивших его вести переписку и заниматься рисованием“ (Там же).

Після розсліду і листування з III відділом, Обручев дав розпорядження відрядити Шевченка на нове заслання до Новопетровського укріплення, наказавши також здійснювати суворий нагляд за поетом, за всіма його діями і поведінкою.

Капітан Косарев, що був потім командиром тієї роти, до якої в Новопетровську належав Шевченко, розповідає, що Шевченкові заборонено було тримати при собі олівці, чорнило, пера і папір, що його помістили в загальній казармі і приставили для нагляду над ним особливого „дядьку“ із солдатів. Цей „дядька“

„всеми силами следил за поэтом, досматривал, чтобы у него не было ни карандаша, ни чернил, ни бумаги, чтобы ничего не писал, не рисовал. В казарме он глаз не сводил со своего узника; когда же Шевченко выходил из казармы на учение, или по другим служебным обязанностям, или просто подышать на открытом воздухе, его осматривали — нет ли при нем в сапогах, карманах и т. п. каких -нибудь письменных или рисовальных принадлежностей“ („Киевск. Старина“ 1889 г., кн. 3, ст. 572).

З цього свідчення яскраво видно, як місцеве начальство ретельно виконувало розпорядження про нагляд за поетом. Різні „дядьки“, ефрейтори та інші держиморди стежили за кожним кроком Шевченка; коли й доводилось йому вирватися на якусь годину з казарми, то за ним назирці йшли доглядати. В таких жакливих умовах Шевченко прогорював сім довгих і тяжких років.

Нарешті після 10 років поневірянь і знущань до Шевченка дійшли чутки про звільнення його з заслання. Офіційного розпорядження довелося чекати довго, доки воно дійшло за три тисячі верств через ряд канцелярій і начальників.

„Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить“,—

писує Шевченко до свого щоденника 18 червня 1857 року. Поетові дорогий кожний день, і він хоче скоріше вирватись з незамкнутої тюрми, в якій десять років знущалися з нього царські кати. 29 червня в своєму „Журналі“ Шевченко пише:

„О, мои искренние, мои верные друзья. Если бы вы знали, что со мною делают на расставании десятилетние палачи мои, вы бы не поверили, потому что я сам едва верю в эти гнусности“.

У своєму щоденнику Шевченко називає царських собак, що стерегли його й знущалися над ним протягом десяти років, такими іменами: „инквизиторы“, „гонимые“, „получеловеки“, „гадины“, „мерзавцы“, „палачи“, „лишние“, „распинатели“. В цих словах відчуваємо велику ненависть і презирство до малих і великих начальницьких чинів „христолубивого воинства“, відчуваємо велику силу гніву й протесту проти царських сатрапів, „лихих людоедов“, проти поміщицько-поліційної держави Миколи I.

2 серпня Тарас Григорович виїхав, нарешті, з Ново-Петровська до Астрахані, а звідси 22 серпня поет на пароплаві вирушив Волгою до Нижнього Новгорода. Не встиг Шевченко прибути сюди, як нижегородська поліція вже підстерігала поета, щоб оголосити йому про заборону жити в обох столицях і повернутися до Оренбурга. „Прибыли мы благополучно и весело в Нижний Новгород и того же дня полицмейстер объявил мне, что за настоящим указом об отставке должен отправиться обратно в Оренбург“, — так пише Шевченко Іраклію Ускову 2 листопада. В своєму „Журналі“, 23 жовтня 1857 року, поет висловлює велике обурення з приводу поліційної опіки над ним. Він тут розповідає, що А. Шрейдерсон сповістив його про одержану „бумагу“ на ім'я місцевого військового губернатора.

„Бумага гласит о том, что мне воспрещается въезд в обе столицы, и что я обретаюсь под секретным надзором полиции. Хороша свобода. Собака на привязи, это значит, не стоит благодарности, ваше величество“... Проклятие вам, корпусные и прочие командиры, мои мучители безваканзные! Гнусно! Бесчеловечно! Отвратительно гнусно! („Журнал“, 21-IX 1857).

Півроку довелося Шевченкові сидіти в Нижньому Новгороді, доки він (1 березня 1858 року) одержав офіційне повідомлення про дозвіл жити в Петербурзі. 8 березня Тарас Григорович виїхав до столиці, зробивши півмісячну зупинку в Москві, щоб побачитись із знайомими й приятелями (Щепкін, Максимович та інші).

Через два дні по приїзді до Петербурга (19 - III) Шевченкові, „как под надзорному“ довелося йти до своїх „опекунів“ у канцелярію оберполіцеймейстера, а 15 березня — до шефа жандармів князя Долгорукова, який дав поетові відповідне „наставление“. Отже царські сатрапи не дають спокою Шевченкові і після відбуття десятирічної кари на заслання. Перебуваючи в Петербурзі, він знаходиться під наглядом поліції і „попечением“ графа Ф. П. Толстого.

Вирішивши поїхати на Україну, Шевченко знімає клопотання про надання йому паспорта. Але не легко дістається йому цей документ. В листі до М. В. Максимовича 10 травня 1858 року Шевченко скаржиться:

„Заходився клопотать о паспорті, та й досі ще не знаю, чи дадуть мені його чи ні. Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатись надо мною“. (Листування, ст. 170).

Нарешті, після довгого листування III відділу з різними установами, в перших числах червня 1859 року поліція видає Шевченкові паспорт; одночасно поліція повідомляє київську, чернігівську і полтавську жандармерію, що під час перебування на Україні „он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору“. Це розпорядження ретельно виконувалося місцевою жандармською владою. Царські шпики стежили за кожним кроком Шевченка і сповіщали про його поведінку в поліцію.

12 липня 1859 року пристав Добржанський писав ісправникові про те, що Шевченко в Межиріччях вів серед селян антирелігійну пропаганду, називаючи божу матір покриткою, говорив селянам, що їм не потрібні ні попи, ні царі, ні пани. 13 липня Шевченка заарештовують. Деякий час перебуває під вартою в Черкасах, потім в Києві, а звідти, під наглядом жандармського офіцера, відряджають Шевченка до Петербурга і повідомляють III відділ про те, що „он известен уже здесь как человек скомпрометировавший себя в политическом отношении“.

Та не тільки за кожним кроком поета стежили царські сатрапи. Такої ж долі зазнали і його твори.

В листі до М. Максимовича (22 - XI 1858) поет говорить про лихо, заподієне йому шефом жандармів: „Книжник Кожанчиков заходився був печатать мою поезію, та шеф жандармів запертив. Возмутительно, каже. Отаке то лихо. Добре, що я грошей от книжника не взяв“.

Ще більше обурюється Шевченко в листі до О. Хропаля (26 - XI 1858):

„Мені оце прийшлося до скруту: сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки“.

Володимир Ільч, характеризуючи засуджених в солдати супротивників царату, писав:

„Одних сломит тяжелая лямка, погубит столкновение с военными властями, других — слабых и дряблых, запугает казарма, но третьих — она закалит, расширит их кругозор, заставит их продумать и почувствовать их освободительные стремления“ (В. И. Ленин, т. IV, изд. III, стр. 71).

Шевченка можна віднести до третьої групи політичних засланих, якого не злякала казарма, а навпаки загартувала його, поглибила революційні прагнення й ненависть поета до ворогів пригнобленого народу. Відомо, що після повернення з заслання, Шевченко зближується з російськими революційними демократами — Чернишевським, Добролюбовим, Курочкіним, Некрасовим — і разом з ними веде запеклу боротьбу проти царів, кріпосників, проти лібералів. Він за останні чотири роки написав такі видатні, глибоко політичного змісту, твори, як „Неофіти“, „Юродивий“, „Осії глава XIV“, „Марія“, „Світе тихий“, „Я не нездужаю“, „Хоча лежачого й не бють“, „Ой, люди, люди, небораки“, „Сон“ („На панщині пшеницю жала“) та інші. В цих поезіях виявляється спільність його ідей з ідеями російських революційних демократів.

За революційні поезії, за палкий протест поета - борця проти гнобителів царські сатрапи жорстоко переслідували Шевченка до останніх днів його життя. Не перестали вони переслідувати поета й після його смерті. Царська цензура забороняла друкувати твори Шевченка. Повний „Кобзар“ вперше в Росії вийшов лише після революції 1905 року, та вже в другому виданні 1911 року цензура викреслила 1740 рядків.

Царська влада забороняла вшановувати пам'ять поета, влаштовувати ювілеї, упорядковувати його могилу, відкривати пам'ятники. Реакційна преса київська з кожні лізла, доводячи непотрібність відкривати пам'ятник Шевченкові в Києві 1914 року, з нагоди сторіччя з дня народження поета. Між тим, як на цей час зібрані були для побудови пам'ятника великі кошти трудящими не лише України, а й іншими народами царської імперії. Пам'ятник не був споруджений, народні гроші загинули.

Так переслідували царські сатрапи великого поета - революціонера, кращого друга російських революційних демократів Чернишевського й Добролюбова, які разом з Шевченком закликали трудящі маси до сокири, до збройної боротьби з царатом.

Трудящий народ під керівництвом славної партії Леніна — Сталіна, знищивши царат і „люте панство“, успішно будує комуністичне суспільство. Нащадки колишніх кріпаків, ставши вільними громадянами великого Радянського Союзу у братерській інтернаціональній сім'ї народів, будують щасливе радісне життя. Народи Радянського Союзу готуються гідно відзначити 125-річний ювілей з дня народження поета - борця, з великою увагою читають і вивчають твори поета, пізнають жахливе минуле українського народу, сповнюються великим гнівом до царату, до тодішніх панів і сучасних бандитів, фашистських паліїв війни, до буржуазних націоналістів, які неодноразово вдавалися до фальсифікації постаті поета. Трудящий народ, читаючи твори Шевченка, виховує в собі почуття безмежної любові до своєї соціалістичної батьківщини, до великої партії Леніна — Сталіна.

Полтава, 1938 р.

Яків Мамонтов

ВЕЛИКИЙ ДРУГ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

(М. С. ЩЕПКІН)

В своєму „Дневнику“ Т. Г. Шевченко дуже часто згадує про великого російського артиста Михайла Семеновича Щепкіна. Особливо гаряче пише він про нього в грудні 1857 року, коли, повертаючись з Новопетровського форту, вимушений був довгий час перебувати в Нижньому Новгороді під доглядом поліції. Щепкін був першим, хто захотів побачити поета (улаштувавши для цього свої гастролі в Нижньому Новгороді). Т. Шевченко з радісним хвилюванням чекав на приїзд старого друга. 21 - XII 1857 року він записав у „Дневнику“:

„Сьогодні дістав листа від М. С. Щепкіна. Він сьогодні виїхав з Москви, а післязавтра я обійму мого старого, мого щирого друга. Який я щасливий з цієї нелицемірної дружби. Небагатьом з нас бог посилає таку повну радість, і дуже, дуже небагато людей, доживши до семидесяти літ, зберегли таку поетичну свіжість серця, як М. С. Щасливий патріарх - артист!“

А в день приїзду Щепкіна радість Т. Шевченка летить через віncia:

„Празник над празниками і торжество над торжествами! О третій годині, вночі, приїхав Михайло Семенович Щепкін“.

Щепкін пробув у Нижньому Новгороді шість днів і виступив у п'єсах: „Ревізор“, „Матрос“, „Бедність не порок“ і „Москаль - чарівник“. Про ці дні Т. Шевченко 29 - XII писав так:

„Шість днів, шість днів повного радісно - урочистого життя! І чим я віддячу тобі, мій старий, мій єдиний друже? Чим я відплачу тобі за те щастя? За ці радісні, солодкі сльози? Любов'ю! Але я люблю тебе давно, та і хто, знаючи тебе, не любить? Чим же? Окрім молитви за тебе, найщирішої молитви я нічого не маю“.

І на другий день по від'їзді Щепкіна Т. Шевченко жив почуттями цих щасливих щепкінських днів. 30 - XII він записав:

„Я все ще не можу прийти до нормального стану від чарівного прекрасного видіння. Все ще стоїть перед очима Городничий, Матрос, Михайло Чупрун і Любим Торцов (ролі, зіграні М. Щепкіним в Нижньому Новгороді. — Я. М.). Але яскравіше і лучезарніше від великого артиста стоїть велика людина, з лагідною посмішкою друг мій єдиний, мій сердечний, мій незабутній Михайло Семенович Щепкін“.

В день приїзду М. С. Щепкіна до Нижнього Новгорода, 24 - XII 1857 року, Т. Шевченко присвятив йому і свою поему „Неофіти“, першу річ, написану

ним після заслання. На початку поеми, звертаючись до Щепкіна, Т. Шевченко пише:

„Возлюбленнику муз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.
Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!

Привітаєш: убогая,
Сіра, з тобою
Перепливе вона Лету,
І огнем - сльозою
Упаде колись на землю
І притечу стане
Розпинателям народнім,
Грядущим тиранам“.

Крім того, Т. Шевченко присвятив Щепкіну також вірші „Чигирин“ і „Пустка“.

Все це виразно говорить про те, що М. С. Щепкін, справді, був великим і щирим другом нашого геніального поета - революціонера.

Хто ж такий був цей „возлюбленник муз і грацій?“ Чому так щиро любив його Т. Шевченко? І що спільне було між цих двох великих людей?

Народився М. С. Щепкін 1788 року, в родині кріпака, в селі Красному, Курської губ., що належало графу Волькенштейну. В хуторі „Проходи“ минули його дитячі роки. Батько Щепкіна того часу був уже управителем маєтку і тому мав можливість віддати сина „в науку“. Першим вчителем Щепкіна був кляшник, який навчив його читати псалтир і часослов. Для подальшого навчання хлопця відвезли в село Кондратівку, до малограмотного попа, а від кондратівського попа він потрапив до більш грамотного попа білгородського, який підготував його до вступу в повітове училище (в м. Суджі). Після Суджі М. Щепкіна віддали в Курське губернське училище, де він пройшов кілька класів і на цьому його освіта закінчилась.

В домі графа Волькенштейна М. Щепкін був чимсь середнім між камердинером і особистим секретарем графа. Це давало йому можливість продовжувати свою освіту самостійним читанням усього, що потрапляло під руку. Дуже допоміг М. Щепкіну в цьому відомий російський письменник І. Богданович (автор „Душеньки“), що бував у графа Волькенштейна: він помітив допитливого юнака і давав йому книжки з своєї бібліотеки. Живучи у графа Волькенштейна, М. Щепкін багато бачив і чув, і не дарма потім він часто говорив, що знає життя „від лакейської до палаца“.

Але характерно, що в спогадах М. Щепкіна, які стосуються до його дитинства та юнацтва, найяскравіше запам'яталися події, пов'язані з театром. Граф Волькенштейн, за прикладом багатьох інших поміщиків, мав свій домашній театр, на якому грали його кріпаки. Ще 7-літнім хлопцем М. Щепкін потрапив на таку кріпацьку виставу в селі Красному. Грали якусь оперу. Маленький Миша Щепкін, звичайно, не зрозумів її змісту, але був глибоко вражений театральним видовищем. „В цей вечір,— згадує М. Щепкін у своїх „Записках“,— вирішилась вся майбутня доля моя“.

З цього моменту й зародилася у М. Щепкіна та „страстишка к театру“, що кінець - кінцем вивела його на широкий творчий шлях. І в школі, і в домі свого пана М. Щепкін не пропускав жодного випадку, щоб не виступити в театральних виставах. Успіх, похвали, що завжди супроводили ці виступи його, з року в рік підтримували і його „страстишку“ до театру, спонукували шукати шляхів на сцену.

Цей шлях одкрився М. Щепкіну у Курську, де граф Волькенштейн,

а значить і М. Щепкін, звичайно проводив зиму. Курськ в той час мав вже свій професійний, напівкріпацький театр: це був театр братів Барсових. М. Щепкін познайомився з Барсовими і дістав доступ в театр і за куліси він допомагав суфлерові, переписував ноти і ролі, і безплатно сидів на гальорні. „Нешасливий випадок“ з актором Ареп'євим вивів Щепкіна на професійну сцену: в бенефіс актриси Ликової Ареп'єв мусив грати головну роль, але він прислав записку з трактиру, в якій сповіщав, що грати не може, бо програв всю свою одягу і сидить в самій сорочці. Барсов відмовився викупити його одяг і Ликова була в розпачі. М. Щепкін, що придбав вже деякий досвід на кріпацькій сцені, запропонував свої послуги на роль Ареп'єва. Пропозиція була прийнята, і улюблена мрія М. Щепкіна здійснилась: він виступив на сцені, як справжній актор. Це було 1805 року, в п'єсі „Зоя“. Невідомо, чи вдалася йому ця роль, але після вистави М. Щепкін плакав від радості. Розповідаючи про цю подію в своїх „Записках“, він говорить: „Цього дня я ніколи не забуду, йому я зобов'язаний усім, усім“. І, справді, з цього дня в долі М. Щепкіна відбувається рішучий поворот на той шлях, який дав йому широку популярність і шумливу славу. Того ж року він вступив до трупи братів Барсових і став професійним актором, лишаючись кріпаком графа Волькенштейна.

У курському театрі М. Щепкін працював до його закриття (1816 року, з приводу капітального ремонту). За цей час він переграв безліч ролей і набув репутацію талановитого комедійного актора. Не дивно, що того ж 1816 року він дістав запрошення до Харкова у відому трупу Штейна. М. Щепкін з радістю прийняв це запрошення...

Проте, не треба думати, що життєвий шлях М. Щепкіна був легкий і приємний. Перш за все, над ним тяжила кріпацька доля: напів-лакей, напів-секретар графа Волькенштейна і популярний в місті актор,— М. Щепкін завжди відчував суперечливість і непевність свого становища і на кожному кроці відчував болючі удари для своєї людської гідності. Крім того, не треба забувати, що уявляв собою театр цієї епохи — як кріпацький, так і „вільний“. „Ніяк не можеш уявити собі,— пише про кріпацький театр один з його очевидців,— щоб люди, та ще дівиці, після різок та ще різок кучерських, забуваючи і біль і сором, могли б миттю обернутися на важних графів „з гідністю“, або стрибати, реготати від усієї душі, заличатися, лігати в балеті і таке інше, а проте, мусили це робити і робили, бо вони з досвіду знали, що як не будуть зараз же спід різок крутитися, веселитися, реготати, стрибати, то знов конюхи...“

Трагічна доля кріпацьких акторів яскраво виявлена і в художній літературі. Варт пригадати такі твори, як „Сорока-воровка“ А. Герцена, або „Тупейный художник“ Н. Лескова, щоб проіннятися жахом цього становища. І все ж кріпацький театр дав таких знаменитих акторів, як М. Щепкін, Є. Семенова, В. Асенкова і багатьох інших.

Але і „вільний“ театр часів Щепкіна являв собою, особливо по містах провінціальних, досить моторошну картину безправ'я, убожества та некультурності. На актора і тут часто дивилися, як на штукаря, над яким „потішалися“ і знущалися не лише люди з начальства, але і купці, трактирщики і всякі інші самодури. Інший раз доводилось грати перед єдиним глядачем: це був купець або трактирщик, що, розвалившись в кріслі, споглядав виставу.

Якщо п'єса здавалася йому нецікавою, він переривав виставу і замовляв танок. Актори на півфразах обривали свої ролі і переходили в танок. В такому становищі був і молодий М. Щепкін в роки своїх провінціальних блукань.

Видатною датою в біографії М. Щепкіна є 1818 рік. Цього року трупа Штейна була запрошена до резиденції українського генерал-губернатора, князя Н. Рєпніна, до Полтави. Князь був меценатом і хотів мати в Полтаві постійний театр. За керівника цього російсько-українського театру він призначив автора „Наталки - Полтавки“ І. П. Котляревського. М. Щепкін, що посідав уtrupі Штейна видатне положення, в Полтаві став таким же улюбленцем публіки, яким він був і по інших містах. Князь Рєпнін захотів утримати такого актора в Полтавському театрі. І от за його ініціативою „в нагороду таланта актора М. Щепкіна“ вирішено було викупити його з кріпацької неволі. Щоб зібрати потрібні для цього гроші, улаштували на користь М. Щепкіна виставу і пустили підписний лист. Але зібраних грошей було мало; тоді Рєпнін доклав своїх 3500 карбованців і М. С. Щепкін став... кріпаком князя Рєпніна. Лише через три роки (1821 року) вийшов він з кріпацького стану.

Добувши волю, М. Щепкін залишив Україну і 1822 року дебютував у Москві, в Малому театрі, а з 1823 року почав працювати в цьому театрі і працював сорок років, цебто до самої смерті. Малий театр був місцем розквіту великого таланту М. Щепкіна, і кращі сторінки в історії цього найстарішого російського театру пов'язані з його ім'ям.

Що ж уявляв собою М. С. Щепкін як актор? В чім полягала його історична роль? Які заповіді залишив він нам, його далеким нащадкам?

М. Щепкін творив у ту епоху, коли старопоміщицька, кріпацька Росія з її примітивним панщинним господарством розпадалася і давала дорогу промисловому капіталу, грошовому господарству. Разом з панщинним господарством одходив в історію і поміщицький, кріпацький театр. Починав утворюватись міський, професійний театр. Але цей театр перебував ще під впливом придворних, псевдокласичних традицій. На сцені панував так званий високий французький стиль. М. Щепкін дав дуже влучну характеристику цього стилю: „Найвищу якість ігри,— пише він,— вбачали в тому, що ніхто не говорив своїм голосом, що ігра виявлялася в понівеченій декламації, коли слова проголошувалися якомога дужче і майже кожне слово супроводилося жестом. Особливо в ролях любовників декламували так пристрасно, що смішно згадати. Слова: любовь, пристрасць, зрада вигукувалися так голосно, як тільки вистачало сили у людини. Але ігра обличчя не допомагала акторові, воно лишалося в тому ж напруженому неприродному стані, в якому з'являлося на сцену. Або ще, наприклад, коли актор закінчував сильний монолог, після якого він мусив залишати сцену, то прийнято було в той час піднімати праву руку вгору і таким чином виходити за куліси“.

Проти цього стилю, в ім'я простоти і вірності природі, й повстав М. Щепкін. Уже в провінції він утворив собі репутацію актора, що вражає надзвичайною натуральністю ігри. В Малому театрі він ще більш ствердився в цьому новому сценічному напрямку, до кінця усвідомив його і передав своїм сучасникам та потомкам. У відомому листі до актора С. Шумського і в інших своїх висловлюваннях М. Щепкін палко переконує, що сцена вимагає живої людини, що при вивченні ролі треба, насамперед, примусити

себе думати і почувати так, як думає і відчуває дійова особа, що жодними фокусами і криками не можна утворити мистецького образу, коли актор „не влізе в шкуру дійового персонажу“.

Як багато в цих висловлюваннях М. Щепкіна ідей, співзвучних нашої боротьбі проти формалізму в мистецтві!

Далі треба відзначити, що М. Щепкін був новатором і в іншому розумінні. За тих часів у театральних колах було поширене поняття „натхнення“, або так званого акторського „нутра“. Захоплення цим поняттям приводило до заперечення театральної науки і сценічної техніки. Все залежало від капризів „натхнення“. Такий актор, наприклад, як П. Мочалов міг дев'ять разів провалити роль, а на десятій — виконати її геніально. Правда, був тоді і протилежний тип актора: це — В. Каратигін, якого А. Герцен влучно назвав „лейб-гвардійським трагіком“, бо його творчість була цілком підкорена суворій виучці і точній фіксації, що зовсім виключали моменти сценічного захоплення і справжньої пристрасті.

М. Щепкін не був схожий ні на П. Мочалова, ні на В. Каратигіна: в своїй сценічній практиці і в своїх висловлюваннях він обстоював ту позицію, яку пізніше з таким успіхом поглибив і розвинув К. С. Станіславський в Московському художньому театрі. М. Щепкін ніколи не покладався на „нутро“: він вивчав роль і свідомо будував сценічний образ. „Що б означало мистецтво, — казав він, — якби воно діставалося без праці“. І він безперестанно працював навіть над тими ролями, які багато разів грав. Але ця вперта праця була лише опорою його творчої свідомості і зовсім не зв'язувала його темпераменту, його ширості і безпосередності в зображенні людського почуття і людських дій. Саме цей шлях заповідав М. Щепкін своїм учням і наслідувачам...

Репертуар М. Щепкіна був дуже широкий: він переіграв багато ролей негідних його таланту, але він же утворив і цілу галерею класичних образів в п'єсах Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Шіллера, Грибоедова, Гоголя, Сухово-Кобиліна і ін. Найбільш блискучими творами М. Щепкіна були — Фамусов в „Горі от ума“ і Городничий в „Ревізорі“. Треба зазначити, що М. Щепкін був особливо близький до М. В. Гоголя і недарма його називали „актором Гоголя“. Подібно до того, як Гоголь багато років працював над текстом „Ревізора“, так і М. Щепкін працював над ролю Городничого багато років після того, коли вперше зіграв її (25 травня 1836 року) і кінець-кінцем це був справжній шедевр сценічного майстерства.

Щепкін знайшов у собі досить мужності і сили, щоб категорично відкинути „Розв'язку“, що була написана Гоголем для „Ревізора“ і давала містичну інтерпретацію цієї геніальної комедії. В листі до Гоголя, з цього приводу, М. Щепкін різко заявив: „Не давайте мені жодних натяків, що це мовляв, не чиновники, а наші пристрасті. Ні, я не хочу цієї переробки: це люди, справжні живі люди, між яких я виріс і майже постарів... Ні, я їх вам не дам, не дам, доки існую! Після мене переробити хоч на царів, а до того часу я не віддам вам держиморди, бо і він мені дорогий“. Але, не дивлячись на ці суперечності, дружба між великим актором і письменником не припинилась до самої смерті М. Гоголя.

Помер М. С. Щепкін 11 серпня 1863 року, в Ялті, куди приїхав лікуватися. Ось як описують його смерть:

„На ранок почалася агонія.

— Мерщій, мерщій одягатися!

— Куди ви, Михайло Семенович? Ляжте!

— Куди, куди? Швидше до Гоголя!

— До якого Гоголя?

— Як до якого? До Миколи Васильовича.

— Та що ви, рідний, заспокойтеся! Ляжте! Гоголь давно помер.

— Помер?.. — спитав Щепкін, — помер... Так, он що... — низько опустив голову, ліг, повернувся лицем до стіни і заснув навіки“.

М. Щепкін був одним з основоположників сценічного реалізму не лише в російському театрі, а також і в українському. В Харкові, Полтаві й інших українських містах проходив він перший етап своєї знаменитої сценічної кар'єри. Бувши в трупі Штейна, М. Щепкін часто виступав в українських п'єсах. В „Наталці - Полтавці“ І. Котляревського він, очевидно, перший утворив образ виборного Макогоненка. Відомий також його чудесний образ Чупруна у водевілі того ж автора „Москаль - чарівник“. У виконання українських ролей М. С. Щепкін вносив ту ж саму благородну простоту і природність, що характеризують усю його творчість. В історії українського театру ім'я М. С. Щепкіна стоїть поруч з ім'ям його знаменитого сучасника, талановитого українського актора - реаліста К. Т. Соленика (1811—1851), який грав, переважно, в Харкові і по справедливості називався „харківським Щепкіним“. Т. Г. Шевченко також згадує в своєму щоденнику, як 1845 року в Ромні, на ярмарку, бачив він К. Соленика: „тоді ж, — пише він, — я вперше бачив геніального артиста Соленика в ролі Чупруна („Москаль - чарівник“). Він здався мені природнішим і кращим за незрівняного Щепкіна“. Коли взяти до уваги, що М. Щепкін був особистим другом Т. Шевченка, то така оцінка К. Соленика набуває особливо великого значення.

М. Щепкін, очевидно, зустрічався з К. Солеником під час своїх подорожей на Україну і згадує про нього з великою повагою: „це була людина з величезним хистом“, — говорив він. М. Щепкін і К. Соленик поклали підвалини тієї життєвої правди на сцені, яку в 80 роках XIX ст. блискуче завершив М. Л. Кропивницький та його сучасники...

Як бачимо, було не мало підстав для дружби між Т. Г. Шевченком і М. С. Щепкіним: поперше, обидва вони були кріпаками і хоч М. Щепкіну не довелося зазнати такої гіркої долі, як Т. Шевченкові, але і він завжди почував себе сином народу; подруге, Україна, яку так любив Т. Шевченко, була близька і для М. Щепкіна: він володів українською мовою і довгий час грав на Україні в російських та українських п'єсах; потретє обидва вони були глибокими реалістами і революціонерами, кожен у своєму мистецтві. І обох їх ми згадуємо в ці дні з великою теплою і подякою. Та правда в мистецтві, за яку вони боролися й яку заповідали наступним поколінням, знаходить свій повний, глибокий вираз лише в наш час, в бурхливому розквіті мистецтва усіх народів Радянського Союзу.

Іван Пільгук

ШЕВЧЕНКО - ФОЛЬКЛОРИСТ

„Тарас Шевченко народився посреди степей Днепровских, и там, с молоком матери, всосал любовь к родине, ее предания, ее поэтические песни. Грустная песнь носилась в убогой хате; качалась убогая колыска; мать прерывала пенье... и горячие, сердечные слезы падали на его лицо; мать брала его на руки, повитого в лохмотья, и плелась с ним на панщину в зной и ненастье“. Так писав близький приятель Шевченка, художник Лев Жемчужников після смерті поета. („Основа“, 1861 р., березень).

Пісні, що їх слухав Шевченко ще в дитинстві, брєніли своїми мотивами протягом всього життя поета. В цих піснях знаходив він поетичні скарби і в Петербурзі, і на засланні. Перебуваючи в Оренбурзі 1850 року, Шевченко згадує убогу хатину, в якій його

...мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину...

Глибоко запали в душу поета пісні народу, в яких висловлювалась туга кріпаків та розповідалось про героїчні сторінки боротьби народу проти навали чужинців. Ці пісні навчали поета любити свій край, ненавидіти людей продажних, зрадників. З пісень він черпав поетичні образи і глибокої народної лірики, і героїчного епосу. Про ту хату, де вперше поет побачив світ, село, степ — завжди він говорив з любов'ю та пригадував пісні, що половили ще малечу уяву, що виховували поета. Тут вперше з'явилася Муза, про яку Шевченко потім говорив:

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла;
І на могилі серед поля,
Як ту волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила;
І колихала, і співала
І чари діяла...

Село Кирилівка, в якому проводив дитячі роки поет, належало раніше (до Енгельгардта) польським магнатам Браніцьким, що відомі були своєю жорстокістю до українського селянства, особливо після 1768 року. Мешканці Кирилівки розповідали про недавні події, про те, як на вулиці цього села оскажєніла шляхта ставила палі, на яких вішали непокірних селян.

Малечими ногами Тарас ходив до Мотронівського монастиря, слухав тут оповідання людей про героїчну боротьбу народу проти війська конфедератів, розглядав плити на цвинтарі над могилами, в яких були поховані забиті повстанці. Всі ці народні оповідання породжували гнівні думки в малечій палкій голові. Настільки героїчний народний фольклор полонив думки Тарасові, що він, будучи козаком у пана Енгельгардта, як це сам розповідає поет в автобіографії, замислювався і співав гайдамацькі пісні, забувши, що в горнищі недалеко суворий пан.

Будучи слухачем Академії мистецтв, Тарас Григорович, спостерігаючи за „дивними произведениями, задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря, и своих кровожадных гайдамаков“ („Щоденник“, 1857 р., 1 — 2 липня). Далі в щоденникові Шевченко говорить про мучеників, що були жертвою шляхетської сваволі, згадує про рідний край. „Передо мной расстилается степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести“.

Те, що запало глибоко в душу дитини під впливом народних пісень і оповідань, лишилось на все життя в поетичній уяві і тривожило думки поета. З великою любов'ю до рідного краю згадує поет бідну хату, шляхи, які топтав босими ногами. „От передо мною стоит убога наша хата стара; соломяна кривля на ней потемнела“ („Княгиня“).

А от в уяві виринає чумацький шлях, валка чумаків, сумна мелодія чумацької пісні. „На своїм дитинному віку, коли мені були тільки тринадцять літ, я з батьком чумакував. Виїздили ми з Гуляй - Поля. Я сидів на возі і дивився на Новомиргород, що лежить в долині біля Тікича,— що я тоді думав, те відає тільки бог! Отже, переїхали брідьма через Тікич, виїхали на гору, дивлюся, знову степ без краю; тільки в ліворуч щось мріє, ніби гайок. Питаю у батька: що то таке видно?“

— „Дев'ята рота,— відповів він.— Але про мене цього не досить! Я міркую, що воно таке „дев'ята рота“?“

Степ ... все степ і степ!“

Так в дитячі роки Шевченко слухав оповідання чумаків та їх пісні. Не даром в „Кобзарі“ стільки мотивів чумацьких пісень. Коли виріс Тарас Григорович, він не розставався з народною піснею. Завжди Шевченко записував, вивчав пісні і чудово їх співав. Співаючи, поет переживав, захоплював слухачів. М. Максимович, згадуючи про пісні, які виконував Шевченко, говорить, що поетична натура його більше виявлялась у виконанні пісень ніж в поезії. „Художественная натура Шевченка хотя и очень высоко проявляла себя в поэзии и живописи, но выше и изящнее проявлялась она в пении им украинских народных песен“ (Максимович, т. I, ст. 529).

Також розповідає в своїй автобіографії Костомаров про любов Шевченка до пісні. Коли зустрічався з ним Костомаров і закликав кудись в гості, то поет відповідав: „Краще підемо на берег Дніпра, сядемо над кручею і будемо співати“.

Письменник Чужбинський подає ряд мальовничих фактів про захоплення Шевченка піснями (Чужбинський— „Воспоминание о Шевченке“). Одного разу взимку 1845 року довелось Шевченкові вночі їхати степом із своїми знайо-

мими. Піднялась хуртовина. Щоб підбадьорити присутніх, бо не видно було шляху і загрожувала небезпека від вовків, Тарас Григорович затаг пісню „Ой не шуми, луже“. Коли ще більше розходилась хуртовина і стали коні, довелося витягати з круч снігових сані, іти пішки, Шевченко вів усіх, співаючи :

Ой, которі поспішали,
Ті у Січі зимували,
А которі zostавали,
У степу пропадали.

На весіллі у Кулиша Шевченко з таким захопленням виконував пісню „Ой зійди, зійди ти зіронько та вечірняя“, що звернув увагу всіх присутніх і одержав в подарунок від молодой (Ганни Барвінок) вінчальну квітку. Про це згадував потім через десять років, коли одного разу затаг свою улюблену „Зіроньку“: „Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запою ли с нею эту душевную песню?“ („Щоденник“, 1857 р., 11 липня).

Шевченко співав пісні, коли йому було важко, співав і в часи тимчасових радощів. У спогадах Костомаров розповідає, як одного разу Шевченко, маючи хороший настрій, ішов вулицею Києва і, не звертаючи на людей уваги, співав баладу про одруження козака із своєю сестрою. Але більш всього хвилювали тих, хто слухав пісні поета, тужні мелодії, які імпонували якимсь переживанням. Ф. М. Лазаревський розповідає цікавий епізод, як Шевченко в перший день перебування в Оренбурзі на засланні, співав свої улюблені пісні.

„Гость остался у нас ночевать. Сняв с кроватей тюфяки, мы разложили их на полу и все втроем улеглись на полу вповалку. Шевченко прочел нам наизусть свою поэму „Кавказ“, „Сон“ и др., пропел несколько любимых своих песен: неизменную „Зіроньку“, „Тяжко важко в світі жити“, но с особенным чувством была исполнена им песня :

Забіліли сніги,
Заболіло тіло,
Ще й головонька,
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому ...

Мы все пели. Левицкий обладал замечательно приятным тенором и пел с большим чувством. Были минуты, когда слезы сами собой катились из глаз, а гость наш просто рыдал ...

Рано утром Тарас Григорьевич простился с нами, об'явив, что получил уже назначение в Орскую крепость, куда он на днях должен отправиться“.

(„Киевская Старина“, 1899 р.).

Часто Тарас Григорович з'являвся десь у Києві на Подолі, біля Дніпра, знайомився з людьми, знаходив собі друзів і захоплювався піснею. В статті „Тарас Шевченко по воспоминаниям разных лиц“ Н. Білозерського („Киевская старина“, 1882 г., октябрь), розповідається, як Шевченко проводив час на Дніпрі з учителем малювання Сенчило - Стефаником.

„И тогда они распевали одну из любимейших песен Шевченка :

Та по тім боці, та на толоці
Цвіте горошина,
А в дівчини та чорні брови,
Як у волошина“...

В. Беренштам в ст. „Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомые“ („Киевская старина“, 1900 г., февраль) розповідає:

„Но всего охотнее сближался Шевченко с дворовыми и крестьянами в Марьинском; почти всех он знал по имени, очень сошелся со многими из них. Часто по вечерам посещал он „вулицю“. Появление его в этих случаях всегда всеми собравшимися ожидалось с нетерпением, приход его все приветствовали. В эти вечера время проходило незаметно. Шевченко и сам очень оживлялся; он многое рассказывал о прошлом Украины, о подвигах казаков, о борьбе их с турками и панами... Иногда он приглашал за свой счет музыку; тогда бывало очень весело; сам Шевченко очень любил, чтобы собравшиеся пели и танцевали. Из песен ему особенно нравилась та, где поется :

Ой хто лиха не знає,
Да нехай мене спитає“...

Це відома наймитська чумацька пісня, в якій розповідається про безталанного чумака, що поганяє чужі воли. В пісні є образи, подібні на образ чумака в Шевченковій „Хустині“ („У неділю не гуляла“).

Любов Шевченка до народної поезії не обмежувалась задушевним виконанням пісень. Він був одноразово і фольклористом-збирачем народної поезії. Зошити пісень, записаних Шевченком, пригодились навіть ученим фольклористам. Фольклорист Ів. Рудченко користувався зошитом Шевченка, упорядковуючи збірку „Чумацкие народные песни“.

Шевченко в історії української фольклористики займає визначне місце. Він вніс в фольклористику живі струмки, зблизив літературну пісню з фольклорною, ширше розкрив перед фольклористами художню глибину народної пісні та показав, як вона може бути справжнім мотивом великої творчості. В часи, коли виступав Шевченко, усна творчість народу набула великої сили. Фольклорна лірика збагатилась антикріпосницькими піснями, піснями про рекрутчину, широко розповсюджились бурлацькі, чумацькі пісні. Історичні пісні збагатились героїчними сюжетами подій 18-го століття. Епічність стародавніх пісень поповнювалась ліричними мотивами; розвинулась фольклорна сатира.

Шевченко не обмежувався окремими жанрами фольклору, вивчаючи та збираючи його. В цьому відношенні він вніс великий злам в фольклористику. Українська фольклористика 30 — 50-х років не виходила за межі міфологічного методу. Здебільшого записувались стародавніші зразки фольклору. Народну поезію розглядали як „надгробні пам'ятники віджилої старовини“.

Не „надгробним пам'ятником“ була усна народна творчість для Шевченка; він звертався до фольклору не як до архиву, а як до живих і діючих в той час народних творів, що мали велику чинність. Тому поета цікавили історичні події в фольклорі, імена народних героїв та лірика, в якій відбивалась його сучасність. Тому поет, черпаючи матеріали з народної творчості, більше користувався живими переказами, ніж зафіксованими в тогочасних фольклорних збірках. Хоча до тогочасних збірок фольклору поет ста-

вився з великою повагою і говорив про велике значення їх. Приміром, одержавши примірник „Записок о Южной Руси“ Куліша, будучи в Новопетровській кріпості, Шевченко занотував у щоденник:

„Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебю живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую ее слепыми Лирниками и Кобзарями“. („Щоденник“, 1857 р., 17 червня).

На час діяльності Шевченка небагато вийшло фольклорних збірок. Й усі знав і вивчав Шевченко, особливо збірки М. Максимовича. Будучи близько знайомим з Максимовичем, Шевченко не міг не знати і його розробок про героїчний фольклор, як от „Сказания о Коливщине“ (1839 р.), в якій автор давав цінний матеріал про Колівщину.

„Подвиг Железняка был не простой гайдамацкий разбой, и не случайное нападение запорожцев на польские владения для грабежа и добычи. Нет, то было огнедышащее извержение народной мести и вражды... Коливщина была последним отзвуком тех восстаний, которыми некогда целая Украина ополчалась на Польшу для спасения своей веры и своего народа, обреченных тогда на гонения“ (Максимович, т. I, ст. 645).

Такі фольклорні матеріали, де розповідалось про героїчні сторінки історії народу, викликали у Шевченка особливий інтерес. Недаремно він читав такі книжки, як історію Бантиш - Каменського, в якій подавалось ряд історичних фактів за матеріалами пісень та дум. Тут були вміщені багаті матеріали про Хмельницького, Кривоноса, Нечая та попередніх народних ватажків, яких карала на смерть шляхта у Варшаві. Про особливий інтерес Шевченка до історії Бантиш - Каменського розповідають сучасники поета. Ця історія в свій час входила і в бібліотеку Пушкіна.

Однак, Шевченко не завжди довіряв друкованим фольклорним збіркам і більше користувався усними переказами. Тому в передмові до „Гайдамак“ він писав: „Про те, що подіялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей“.

Не задовольняючись друкованими фольклорними матеріалами, які були на той час, Шевченко працює сам як фольклорист, готує збірки народної поезії. Але записи Шевченка не були надруковані. Лише в його „Букварі“, що видано 1860 року, вміщено кілька загальновідомих дум.

Ще в першу подорож з Петербурга на Україну 1843 року Тарас Григорович поставив собі за мету об'їздити місцевості, в яких зберегались багаті матеріали про героїчні події. Бажання написати в малюнках „Живописную Украину“ було задумом поета - етнографа. Малюнки „Живописной Украины“ — це жива ілюстрація історичних переказів про часи Хмельницького, про звичаї народу. Тут ілюстровано руїни будинку Хмельницького в Суботові, де польська шляхта глумилась над родиною Богдана; тут в картині „Чигиринські дари“ зображено послів від Туреччини, Польщі та руських бояр, що їх приймає Хмельницький після того, як розгромив шляхетське військо.

В цю подорож Шевченко вів зошит, де записував пісні. Про цей зошит подавались цінні матеріали в „Киевской старине“ (1836 р., февраль, автор статті В. Горленко). От зовнішній вигляд зошита:

✓
„На листах зачерчені маленькіє рисунки, сцени, етюди, головки, типи, як це водиться завжди у художників, все більшою частію карандашом, многое стерлось. Вот маленький набросок женщины с девочкой, в дорожном платье, с дорожной клюкой в руках, прислонившейся около дерева; николаевский солдат с ружьем, барышня 40-х годов, булочники, какая-то сцена в трактире, арест какого-то бородача, молодой человек, лежащий в постели с книгою в руках, солдат верхом, голова лошади, фигуры в ракурсе... Потом, как бы переход, переезд на юг. Дорога, обсаженная деревьями, этюды деревьев и дальше идут малороссийские типы и лица. Первая сцена: два крестьянина сидят на земле за пляшкой и чаркой, один частует другого. Подпись: „Куринь Стрючка“...

Поряд малюнків записано народні пісні, які чув поет під час подорожі: Тут занотовано героїчні пісні „про Бондаренка“, „Про Палія“. Про останню автор нотатки говорить:

„Полустерта, к сожалению, песня... Отчетливо мелькают только отдельные строчки после того места, где царь велит выпустить Палия из темницы“:

Ой ище хміль зелененький з землі витыкався,
А вже Палій, а вже Семен з шведом воювався.
А уже хміль зелененький схилився додолу,—
Не пускає Семен Палій а шведа додому!..
Як зійшов Палій Семен на високу могилу,—
Сійте, братці, не лякайтесь, ще ж я не загинув ...

Далі в зошиті пісня „Все луги, все береги, ніде води да напнитися“, яка кінчається рядками:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розцвітаються,
Не всі тії вінчаються,
Що любляться та кохаються.

Під текстом пісні дата: „13 юнія, вночі на плоту на Дніпрі, против Межигорского монастыря“.

Живучи на Україні 1845 року, Шевченко систематичніше береться за вивчення фольклору. Праця в археологічній комісії дала йому багато матеріалів. Про працю в археологічній комісії згадує Тарас Григорович в автобіографічних повістях. Так, в повісті „Музикант“ він розповідає: „Мені, щоб ви знали, Київська археологічна комісія припоручила навідатись до цього напівзруйнованого монастиря“. Мова йде про Густинський монастир під Прилуками.

Мандруючи по Україні, Шевченко багато записував переказів та пісень. Він мав кілька зошитів фольклору. Один із таких зошитів використав Ів. Рудченко, указуючи, що цей зошит вміщає пісні, записані у Сквирському повіті. Із цих пісень особливо цікаві про чумацьку сірому. Приміром:

Зажурився бідний сірома —
Отець - ненька помирає,
Та побила лихая година,
Та побила й не одна.
„Ой запряжу я воли
У всі чотири вози.
Піду на Дін риби брать!“

За ним соцький, ще й отаман
Хотять у некрути взять ...
Ой летіло три голубоньки,
А летячи ще й гудуть :
Пораділи вражі воріженьки,
Що сірому ведуть.

„Розливайся, ти сухий Лимане
Кругом вода обтекла :
Гей, не радійте, вражі воріженьки,
Вже сірома й утекла,—
Ой утекла бідна сірома,
Та все одно думала :
Як піду я у чужу країну —
Конвоем приженуть ;
Як вернуся я, козак, додому,
То в солдати оддадуть ...
Як би мені отець, рідна нянька,
То б порадили мене ;
Як би мені ще й вірна дружина,
Щоб розважила мене !“

Інші пісні в збірці Рудченка із Шевченкового зошита такі: „А в городі в Самарі пили чумаки, гуляли“ (про гуляння чумаків), „Ой сидить пугач та на могилоньці“ (про смерть чумака), „Чи я ж тобі не казала, мов серденятко: не їдь, не їдь у дорогу, нехай їде батько“.

Отже, чумацькі пісні, що їх записував Шевченко, мають особливий характер. Це пісні чумацької сіроми.

Про записування Шевченком фольклору, про зошити — є ряд цінних даних. Як записував Тарас Григорович народні пісні, розповідав селянин Микола Кірилячка :

„Як сестру заміж віддавали, то Шевченко був у нас у хаті і все просив, щоб пісні співали, з давніх пісень ото співають, а він записує“.

(„Киевская старина“, 1894 рік).

Про зошити Шевченка, де вміщалися народні пісні, також відомо з документів царських чиновників. Після арешту Шевченка та трусу на заслання 1850 року, військовий чиновник Обручов писав військовому міністру :

„По произведенному осмотру у рядового Шевченка найдено один только старый поношенный широкий партикулярный сюртук, от разных лиц письма и преимущественно на малороссийском языке, два альбома с стихами и песнями на том же языке“...

Під час допиту про документи, що знайшли на заслання у Шевченка, зокрема про два альбоми пісень, поет відповідав :

„Стихи и песни на малороссийском наречии не моего сочинения, а записанные мною во время бытности моей в Киевской, Каменец - Подольской и Волынской губерниях, как песни народные“.

(„Киевская старина“, 1896 рік).

Всі записки разом з іншими документами були надіслані військовому міністру, а Шевченка перевели з Оренбурга в Новопетровську кріпость.

Дуже цікавився Тарас Григорович фольклором своїх односельчан - кирилівців. Так, під час подорожі на Україні 1859 року Шевченко записав пісню селян кирилівців :

Через греблю Микитину
Ведуть Варку підтикану,
Кричить Варка, репетує,
Ніхто її не рятує.
Через греблю Шевчину
Ведуть Варку Рупчину,
Кричить вона, репетує,
Ніхто її не рятує.

(„Новое о Шевченке“, 1914 г.).

Перебуваючи в Корсуні у свояка Варфоломея, Тарас Григорович збирає пісні. Варфоломей записав у альбом поета пісню „Ой, ви галочки, чорноперочки“ із датою 1859 року червня 28-го. В пісні є вільні Кирилівські варіанти:

Ой розвився край дороги
Явор зелененький,
Помандрував з Кирилівки
Козак молоденький.

(„Новое о Шевченке“, 1914 г.).

В Черкасах 1859 року Шевченко записав народну жартівливу коломийку:

„Чи бачиш ти, дядьку,
Що дядина робить —
Усіх курей порізала,
Тільки півень ходить“.

Цього ж року, коли Шевченка заарештували, то по дорозі до Києва він записав відому народну пісню: „Ой п'яна я, п'яна“. В щоденнику Шевченка зустрічаємо не тільки тексти пісень, а й поцінування їх, враження від співу. Тут знайдемо тексти і українських, і російських пісень. Вперше почувши якусь пісню, Шевченко занотовував її:

„...проходя мимо офицерского флигеля я услышал новую для меня песню, начинающуюся так:

„Коврики на коврики
И шатрики на шатрики“.

(27 червня 1857 року).

Часто згадував Шевченко про солдатів, які добре співають пісні:

„Этот рядовой Скобелев, несмотря на свое прозвание, был мой земляк, родом Херсонской губернии. И в особенности мне памятен по малороссийским песням, которые он пел своим молодым мягким тенором удивительно просто и прекрасно. С особенным же выражением он пел песню:

„Тече річка невеличка
З вишневого саду“.

Я забывал, что я в казармах... Никогда не забуду этого смуглого полунагого бедняка, штопающего свою рубаху и уносившего меня своим безискусственным пением так далеко из душной казармы (8 липня 1857 рік).

На заслання часто згадував поет про пісні трудового народу, про пісні земляків. А з цими спогадами вимальовувались образи важкої кріпацької праці:

„Там бедний не улыбающийся мужик окутал себя великолепной вечно улыбающеюся природою, и поет свою унылую, задумчивую песню в надежде на лучшее существование“ („Щоденник“, 14 липня 1857 рік)

Тарас Григорович охоче записував новотворені пісні, епіграми, він завжди звертав увагу на соціальну загостреність пісні, на її чинність. Цим Шевченко відрізняється від тогочасних фольклористів. Для нього пісня як абстракція, як щось відірване від переживань повсякденного життя не існувала. Тому, так часто звертається поет до народної пісні і знаходить там рідні, близькі йому мотиви.

В листуванні завжди поет посилається на якусь пісню, наводить епіграфом уривки пісень. От кілька зразків вживання фольклору в листуванні. Лист до Ф. М. Лазаревського 1852 року починається епіграфом:

„Заграй мені, луднику, на дуду —
Нехай свого лишенька забуду“.

А далі текст листа починає з народного прислів'я:

„Сироті на чужині і сухар хлібом стане. То так мені оце ваше письмо“.

Бачимо, що епіграф до листа відповідає настроєві поета. Не для голої прикраси вжито уривок з народної пісні, а для більшої виразності думок поета.

Щоб висловити свою тугу на засланні, Тарас Григорович у листах вживає ліричні образи народних пісень. З листа до С. С. Артемовського читаємо:

„И мне теперь осталось одно — ходить отут, по степу, долго еще ходить, та мурлыкать:

„Доле моя, доле, чом ти не такая
Як інша чужая ...“

Згадуючи давню зустріч із знайомими, Шевченко пригадує пісні, що співано їх на волі:

„А я й досі співаю, та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

„Тече річка невеличка з вишневого саду;
Кличе козак дівчиноньку собі на пораду ...“

(Лист до Я. Г. Кухаренка).

Подібних зразків уживання фольклору в листуванні можна навести багато. Часто Шевченко вживає прислів'я в листах:

„Остануся, як той турецький святий, буквально голый“ (до М. М. Лазаревського).

„А поки каша, то будемо масла добувать“ (до В. Г. Шевченка).

Листи до М. С. Щепкіна насичені народними епітетами: „мій голубе сизий“, „друзе мій єдиний“, напоїв би своє серце твоїми тихими речами“, „брате мій рідний“ і т. д.

В спогадах знайомих про Тараса Григоровича всюди знаходимо підкреслення великої любові поета до художнього народного слова. А Лазаревський в „Киевской старине“ (1899 р.) згадує про зустрічі з поетом після заслання:

„Помню хорошо это время, как бывало мы, с младшим братом голодные, ждали возвращения старшего брата со службы, чтобы приняться за еду ... Вот в эти моменты приходил к обеду и Тарас.

Входил он в комнаты, обыкновенно, распевая какую-нибудь песню, чаще всего пел он в это время:

Понад морем Дунаєм
Вітер явор хитає,
Вітер явор хитає —
Мати сина питає :
Ой сину, мій, Іване
Дитя моє кохале,
Як я тебе родила,
Світом важко нудила, і т. ін.“

Із ряду даних довідуємося про великий репертуар народних пісень, що їх записував, вивчав, слухав, співав Шевченко. Так поступово Шевченко нагромаджував, починаючи з дитинства, великий запас народного слова, образів, народної поезії. Це був період селянських рухів, ламання устоїв феодалізму, тому в народній поезії чітко відбито прагнення селянства, протест проти кріпосницької системи. Шевченко зрісся з народною поезією, як геній трудового народу. З тих пісень, що їх знав, записував, співав Шевченко, можна було б скласти велику фольклорну збірку, яка відрізнялася б від тогочасних збірок свіжістю і соціальною загостреністю матеріалу.

Пісні, що їх вивчав Шевченко, можна розбити на такі групи: історичні героїчні пісні, бурлацькі та чумацькі, побутові. Особливий інтерес проявляв Шевченко до героїчних історичних пісень. Пісню про одного з ватажків героїчної події 1768 року — „Швачку“ називає Тарас Григорович „улюбленою піснею“

„... тихо запел гайдамаккую песню —

Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка.

От этой любимой моей песни, я незаметно перешел к другой. („Щоденник“, 1857 р., 11 липня).

В одному з розділів поеми „Гайдамаки“ взято епіграфом розділ народної пісні про Швачку:

„Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи :
— Будем драти, пане - брате,
З китайки онучі“.

Особливе значення має пісня про Палія, зразки якої наведено вище. Запис рукою Шевченка пісні, в якій розповідається про бій Палія із шведами, замовчували націоналісти, спотворюючи справу вивчення біографії народного поета. Знав і вивчав Шевченко фольклор про Кармалюка. Записав у щоденник відому пісню: „За Сибіром сонце сходить“. Цим не обмежуються дані щодо вивчення фольклору про Кармалюка. В повісті „Варнак“ Шевченко наводить ряд матеріалів про варнака, які місцями дослівно відповідають фольклорним текстам про Кармалюка.

Наскільки поет підносив героїчний народний епос красномовно ілюструють його автобіографічні повісті. В повісті „Прогулянка з приємністю“ автор говорить про свій сон: „В густій та тихій октаві бурі почулася мені сумовита мелодія нашої народної думи, думи про Олексія, пирятинського попавича. Мелодія ставала все голосніш, слова все розбірлишими, і в кінці

так розбірними, що я міг вторювати й голосом, і словами тому, хто співав.
І я вторював оті вірші:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиліє,
На синє море пильно поглядає,
Зза моря добичі вижидає-виглядає“.

В цій повісті Шевченко називає „велично - простими та прекрасними“ думи про „Івана Коновченка“, „Про Азовських братів“, „Про Самійла Кішку та інші.

Знаючи героїчні думи та історичні пісні, Шевченко цитував окремі вислови з них у листах і вживав в розмові. В щоденникові (29 липня 1857 р.) занотував поет, як він шукав знайомого Андрія Обеременка, щоб „его попотчевать“

„Чаєм шклянкою
І горілки чаркою“.

Тут перефразовано рядки із думи про Ганжу Андигера:

Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою ...

Мовою дум висловлювався Шевченко у листах. Так у листі до Кухаренка писав: „Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував“.

Знання героїчного фольклору давало змогу Шевченкові створювати поетичні образи Яреми, Залізняка, Тарасової ночі та інші. В них втілено всюди погляди народу на історичні події.

Друга група пісень, що їх вивчав Шевченко, це пісні бурлацькі і чумацькі. Наведені вище зразки чумацьких пісень, що їх записував поет, за своїм змістом виділяються серед загального чумацького фольклору. В них іде мова про безталанних чумаків-наймитів. Улюбленими із чумацьких пісень були у Шевченка: „Та забілили сніги“, „Було літо“. Щоб передати наскільки важке життя було на засланні, поет порівнює його із нудним шляхом чумаків восени:

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже ...

Не раз в щоденнику наводив поет пісні бурлацькі та чумацької бідноти. 28 липня 1857 року занотовано як поет вночі ходив і порушував тишу пісню:

„Та нема в світі гірш нікому
Як сіромі молодому“.

„Не доходя сполверсты до огорода (это уже было в первом часу ночи), меня встретил Андрей Обеременко вопросом:

„Де це вас бог носить до такої доби? — У гостях, кажу, був. — Та бачу, що в гостях, бо добрі люди тільки йдучи з гостей співають. — Я как будто не слышу его слов, запел:

Іде багач, іде дукач
П'яні патається,
Над бідною голотою
Насміхається.

— Та годі вже вам, — перебиває мене ласково Андрей, — Ідіть краще та покладіться спати, — а я продовжаю :

Один веде за чуприну,
Другий з тила б'є;
Не йди туди, вражий сину,
Де голода п'є".

Третя група Шевченкових пісень — побутові пісні. В спогадах знайомих про поета наведено десятки зразків побутових пісень, які він вивчав, або навчав співати інших. Н. Білозерський наводив такі дані :

„Мою матір особливо очаровував Шевченко своїм півнем : ходит, бувало, по залі, заложивши руки назад, опустивши вниз думную голову ; шея завязана шарфом ; вираження лица грустне ; голос тихий и тонкий ; мати, бувало, плаче от его песен. Вот его любимейшие тогда песни :

1. Ой зійди, зійди ти зіронько.
2. У Києві на риночку.
3. Ой горе, горе, який я вдавсь,
Брів через річеньку
Та й не вмивавсь.
4. Деж ти, доню, барилася, барилася ?
На мельника дивилася, дивилася".

Багато побутових пісень наводить Шевченко в своїх творах „Перебендя“, „Гайдамаки“ і особливо в автобіографічних повістях.

Десятки пісень, що наведено в повістях, доповнюють уявлення про Шевченка, як знавця фольклору і мають цінність для фольклористики.

В повісті „Наймичка“ такі наведено пісні : „Вийди, Грицю, на вулицю“, „Е-е-е, люлі“, „Ой жила вдова“, „Та виріс я в наймах“, „Упилася“. В повісті „Музикант“ такі пісні : „Котилися вози з гори“ та інші. В повісті „Калітанша“ уривки пісень : „Одна гора високая“, „Та ярмом, ярмом“, „За три шаги півника продала“, „Ой заграйте мені“, „У степу могила“, „Ой летить орел“, „Зійшла зоря із вечора“, „Чи я така уродилась“, „Зажурилась по-наддя“, „Жито мати, жито мати“.

Мотиви для своїх поезій черпав і з українського фольклору, і з фольклору інших народів. Відомий сатиричний вірш „У бога за дверима лежала сокира“, побудовано на сюжеті киргизької народної легенди.

В листах він говорить про те, що киргизи викликають у нього поривання до творчості :

„Киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, что сами просятся под карандаш и я одуреваю, когда смотрю на них“ (лист 1847 р., 24 жовтня, Орська кріпость. До В. Репніної).

Наскільки Шевченка цікавили пісні на засланні в Киргизії, видно із автобіографічної повісті „Близнецы“ :

„Под'езжая ближе к крепости, он думал : поют ли здесь песни“.

Шевченко записував фольклор не тільки український, а й інших народів. В щоденнику дату 9 вересня 1857 року поет починає епіграфом:

„Симбирск вот видиш,
А недлю йдеш“.
(Бурлацька поговорка).

А далі читаємо нотатки:

„Матрос вахтенный указывая мне на беленькие пятнушки, проговорил бурлацкую поговорку, которую я тут же и записал“.

Така нотатка в щоденнику доводить, як Шевченко шанував перлини усної творчості народу, що давали йому завжди мотиви для поезії. З великим захопленням Шевченко розповідав про кращі російські народні пісні, записував їх.

Народні російські пісні Шевченко охоче співав разом з українськими. Перекази про народних повстанців Тарас Григорович уважно вислухував, записував. В щоденнику 1857 р., 29 серпня, занотовано:

„Волжские ловцы и вообще простой народ верит, что Сенька Разин живет до сих пор в одном из приволжских ущелий, близ своего бугра. И что (по словам лодчана) прошедшим летом какие-то матросы, плывшие из Казани, остановились у его бугра, ходили в ущелье, видели и разговаривали с самим Семеном Степановичем Разиным...“

По словам того же рассказчика Разин не был разбойником, а он только на Волге брандвахту держал, и собирал пошлину с кораблей и раздавал ее неимущим людям“.

З великим захопленням виконував Шевченко російські бурлацькі пісні. Перебуваючи в родині С. Т. Аксакова (25 березня 1858 року) він „спел несколько великорусских песен, и когда он пропел волжскую бурлацкую песню, то все присутствующие пришли в неописанный восторг“ (Чалий М.— „Жизнь и произведения Шевченка“).

Знання народної поезії, записування та вивчення її давало змогу Шевченкові черпати багаті матеріали з живих родників. Поетична діяльність Шевченка і діяльність фольклориста були поєднані. Тим то весь „Кобзар“ пересипано кращими перлинами художніх образів, узятих із фольклору. Ми не будемо зупинятися на цих зразках „Кобзаря“, це не входить в нашу тему, відзначимо тільки, що ще Добролюбов звернув увагу на тісну спорідненість „Кобзаря“ з народною піснею: „Він близький до народної пісні, а відомо, що в пісні вилилась вся минула доля, весь справжній характер України; пісня й дума становлять там народну святиню, краще добро українського життя; в них горить любов до батьківщини, виблискують слава минулих подвигів; в них дихає і чисте, ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської“ (Добролюбов. Вибрані твори, Держлітвидав, 1937 р.— 476 ст.).

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

(До 75 - річчя з дня народження)

Що за допусти господні?
Позавчора — кріпаки,
В юра — вільні, а сьогодні —
Хоч під вікна по шматки.

Так почав свою творчість один з найвидатніших українських письменників XIX віку, мужній поет - демократ Грабовський, що все своє життя аж до останнього подиху віддав боротьбі за краще майбутнє трудящего народу.

Павло Арсенович Грабовський народився 1864 року в родині бідного сільського паламаря в с. Пушкарному, Охтирського повіту, Харківської губернії. Батько його, лишивши п'ятеро дітей, помер, коли Павло був ще зовсім малим, і з того часу горе та злидні назавжди оселилися в бідній домівці Грабовських. Вчився майбутній поет спершу у сільській школі, потім в Охтирській бурсі, а 1879 року вступив до Харківської духовної семінарії.

Наука в семінарії не задовольняла його і він шукає собі інших порадників та захоплюється творами Шевченка, Пушкіна, Некрасова, Чернишевського і Добролюбова. Під впливом цих авторів формується світогляд майбутнього борця і поета, юнак бентежно кидається на розшуки правди і, зрештою, стає на шлях, з якого він пізніше, вже з Іркутської тюрми, гукнув своїм побратимам:

Уперед! Хто не хоче конати,
Стати трупом гнилим живучи!
Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчепки — то наші мечі.

На четвертому році перебування в семінарії, Грабовського несподівано заарештували. Як виявилось потім із слідства, Грабовський був одним із організаторів серед учнів революційного гуртка, що співчував „партії народної волі“.

Дальшу поєстову біографію писали на етапах, в тюрмах і на засланні. Писали в жандармських протоколах, в протоколах дізнань і тяжких судових вироках. Життя Грабовського від 2 грудня 1882 року належало цілком жандармському управлінню колишньої царської Росії.

Спершу Грабовського віддали на два роки під догляд поліції і заборонили виїздити з села, а також писати і друкуватися в пресі. Коли строк заборони минув, Грабовський переїхав до Харкова. Тут він працює в газетах і зближається з місцевими народниками групи „Чорного переділу“. Цього ж року він потрапляє до армії в 62-й піхотний багальон, що стояв у Валках, Харк. губ. Одного разу, побачивши як офіцер знущається з солдата, обурений Грабовський підбіг до командира і почав його перед усією ротою

ганьбити. За образу офіцера і порушення дисципліни Грабовського заарештовують і відсилають в Ташкент. Але до місця заслання він не доїхав. В той час у Харкові відбувалися арешти нелегальних організацій і виявилась належність Грабовського до „Чорного переділу“. Юного поета повертають з Оренбурга в Харків і садовлять за ґрати, а потім пересилають в Ізюмську тюрму. Тут, в Ізюмській тюрмі, Грабовський і почав писати вірші українською мовою, бо до того він писав російською.

1888 року Грабовського вислали в м. Балаганськ, Іркутської губ., на п'ять років. Але відбути строку йому не довелося. Через рік сталися трагічні події на далекій півночі Сибіру. Біля Якутська поліція жорстоко розправилась з політичними в'язнями, які відмовились йти в далеку дорогу зимою, без харчів і теплого одягу. Багатьох в'язнів було перестріляно на місці, а над рештою вчинили суд і повісили. Цей жахливий епізод викликав хвилю обурення по всій Росії Грабовський та його товариші по засланням теж відгукнулися на ці події. Вони склали гострий протест проти дикунського свавілля царизму і, розмноживши його на гектографі, почали розповсюджувати по всій Росії та за корзоном.

Всіх засланців, що підписали протест, було заарештовано і кинуте в Іркутську тюрму. Слідство тяглося три з половиною роки. Вирок суду — довічне заслання в далекий Вілюйський край, куди в свій час було заслано Чернишевського. Там, уже хворий на туберкульоз, Грабовський прожив у важких умовах шість років. Серед снігів Сибіру поет-демократ продовжує творити, заповнює самотність життя прекрасними поезіями, в яких відбився і біль народного співця і бажання продовжувати боротьбу.

Хай же він хуга люта,
Жахом серце зворуша:
Сил здобуде думка скута,
Загартується душа.

1896 року Грабовському дозволено було переселитися до Якутська, а через три роки — знесилений і хворий поет оселяється в Тобольську, де працює у ветеринарному відділі управи. Крім служби, він багато працює на громадській роботі, організовуючи при місцевих школах під виглядом загальноосвітніх — гуртки політичної грамоти.

На цей період припадає відрив Грабовського від народників і наближення його до позицій марксизму. Опублікована в 1894 р. праця Леніна „Що таке друзі народу?“ знайшла широкий відгомін серед політичних засланців і розкрила очі Грабовському на справжню суть народництва, яке на той час скотилося на реакційні позиції. В своїх листах із заслання Грабовський радіє з того, що „марксисти розбивають ілюзії народників“ і кличе до боротьби з хижим звірем села, з зажерливим куркульством. Поет усвідомлює значення організованості пролетаріату і всі симпатії свого мужнього серця віддає міському робітникові. Очевидно до того часу відноситься створення прекрасного ліричного вірша „Швачка“, в якому поет сумує над гіркою долею робітниці:

Рученьки терпнуть, змикаються вічєньки,
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої нічєньки
Голою денно верти.

В своїй полеміці з письменником Б. Грінченком, тодішнім ідеологом просвітянщини, який обстоював „єдність національних інтересів українського народу“, Грабовський набирає гострого тону і вшент розбиває цю хвалену єдність. З далекого заслання, хворий на сухоти, але сильний духом, поет пише:

„Не за віру батьків і не за „неньку Україну“ боролося високе українське шляхетство, а за панування свого стану на Україні, і змагалося вирвати те панування з рук поляків і інших „ворогів“...

І далі:

„А „ненька Україна“ була нічим іншим, як лиш гаслом, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки“.

Тож не дивно, що творчість Грабовського, а тим більше його листування і полемічні статті українські націоналісти намагалися приховати від народу, не допустили його до широкого читача, або якомога більше „підчистити“ своїм шахрайським виправлянням. Грабовського не знали до Жовтневої революції, його творчість лежала під пилом академічних архівів тільки за радянських часів. Грабовський увійшов повноцінним творцем в українську літературу.

Заслуга Грабовського полягає в тому, що він не пішов по шляху сентиментальних народників типу Грінченка, а, буди справжнім спадкоємцем літературних традицій Шевченка, продовжив їх і показав дореформенне село без прикрас — уярмленим і в страшенних злиднях. Павло Грабовський увійшов до історії української літератури як співець боротьби проти темних сил, як мужній поет, що вірив у перемогу трудящих.

Грабовський до самої смерті переписувався з Іваном Франком, якому він пересилав свої твори для видання, бо видаватися в старій Росії Грабовському майже не пощастило. Збірки „Проліски“ і „З півночі“ вийшли за кордоном, там же він, один із перших, опублікував свою працю про Чернишевського. Засуджуючи гасло „мистецтво для мистецтва“ Грабовський спирається на вчення Чернишевського і сприймає його матеріалістичну естетику.

Крім оригінальних творів Грабовський видав ще кілька книжок перекладів з різних мов (збірки: „З чужого поля“, „Доля“, „Твори Івана Суріка“ та інші). З Пушкіна він переклав „Лист на Сибір“, з Добролюбова — „На що ви мені руки зв'язали“, з Рилєєва — „До Бестужева“, з Некрасова — „Пророк“.

Помер поет Грабовський 1902 року на 38 році життя, з яких 18 років припали на тюрму і заслання. Помер в Тобольську, там і похований недалеко від могил декабристів.

Дм. Бедзик.

БІБЛІОГРАФІЯ

Л. Юхвід — „Оля“

Дитвидав ЦК ЛКСМУ, 1938 р., стор. 266.

„Ти не журись, Олю!.. Робітники разом з твоїм татом повернуть тобі щастя“. (З листа Орісі, стор. 203).

Безтурботна була малою Оля. Вона і в ліс, вона й до річки бігала, і де тільки не побачиш її — жваву, прудку. І не з дівчатами товаришувала вона, а з хлопцями — з Льонею, з Петром найбільше, не знаючи й не думаючи, що дороги батьків їхніх різні і що в майбутніх боях вони вийдуть один проти одного.

Класова боротьба на селі точилася. Сільська голота не хотіла мовчки коритись панові й жити на проціджені крізь пальці копійки, замість зароблених карбованців. Найнебезпечніших серед них кидали в тюрми, засилали в Сибір, на каторгу. А там — хто гине, хто повертається і стає прирученим, а хто й проходить школу, гартується до наступних, переможних боїв за своє щастя під проводом робітничого класу.

Автор малює старе село, темне й затуркане, де Приська, як попугай, вигукувала різні попівські вигадки, щоб задурманювати селян. Але і в цьому селі косарі не згодилися з паном, а побачивши, що він „загорьованого не хоче платити, і розсердилися, підняли гострі коси, загомоніли“...

(Стор. 18). Глупої ночі панські слуги забрали споміж них двох і мовчки спроводили на Сибір. Пан і куркульство, представником яких є староста Клешня, з благословення „святої“ церкви, до часу, повні владарі на селі.

Батько, Матвій Байдаченко, викликаний з хати вночі, невідомо де дівся. Веселе дитинство минуло. Мати, як не кріпилася, а мусила віддати Олю в найми. А в наймах звісно як:

„Майже щодня Клешня нагадував Олі:

— Гляди та добре. Бува пропаде хоч одна гуска, руки й ноги повириваю. — І майже щодня перелічував стадо“. (Стор. 59).

А в самого Клешні двоє дітей — Петро і Маруся. Сина не любили батько й мати, зате дочка Маруся росла в розкошах, випещена й розніжена. Вона засвоїла собі, що буде: „Цариця... Найстарша! Найсильніша! Найкраща! — В захопленні вона округлила очі, підняла руки. І затисла кулаки, наче вже уявляла себе царицею. — Я зберу всіх, на кого зла, зберу їх на величезний двір з висо-

кою загатою, щоб не повтікали, од-в'яжу Полкана (собаку) і нацькую його на них, щоб знали". (Стор. 169).

Час був уже передгрозяний. Насувалася революція. Миський комітет більшовицької партії посилає в село на роботу члена організації — дівчину Орису, яка має право на вчителювання; а тому, що в селі Косівцевому школи немає, вона ходитиме по хатах, учитиме дітей і ближче буде до дорослих. Орися зупинилася на квартирі в Оліної матері, бож батько в листі з Сибіру написав, що там зустрічався з Матвієм Байдаченком. Її повсякденною роботою і підготовкою до повстання керує більшовицький комітет залізничного депа, очолений Степановичем, другом Орисиного батька по роботі в більшовицькій організації.

Не відразу видно наслідки впливу більшовички в такому селі. Гордій, повернувшись з імперіалістичної війни, стає близький до Ориси, але і йому не відкривається вчителька. Вона працює. Навчила писати й читати Олю, навчає Івана, Гордієвого сина, чабана, якому потім відкриває таємницю, сприяє вступу до більшовицької партії, навіть одружується з ним. Іван і коваль Максим перші приймають револьвери — подарунок робітників-деповців.

Тим часом у Сибіру, відбуваючи каторгу разом з катеринославським робітником - більшовиком А. Муравським (батько Ориси), Матвій Байдаченко вчиться більшовизму. Повернувшись, уже після Жовтневої революції, в рідне село, він стає тут на чолі бідноти у боротьбі за Радянську владу. В цій боротьбі виступає він разом з робітниками депо, керується вказівками з губернії, де був тепер і Муравський.

З історії відомо, що жоден панівний клас не сходить зі сцени без бою.

Не хотіла поступитися новому ладові й сільська буржуазія. Її банди тероризували бідноту, заважали будувати „своє щастя“, яке „вже близько, воно вже з нами“. (Стор. 203). Сільська буржуазія за всяку ціну хотіла відновити старе. Вона вдавалася до підступу й провокаторства, підкуплюючи найподатливіших з бідноти, на перший погляд близьких до революційних сил (Яким, що був засланий на каторгу разом з Байдаченком).

У змальованій автором боротьбі, кмітлива дівчина Оля виявила героїзм і відвагу, багато разів ставала в пригоді старшим. Боротьбу й наростання революційних сил автор показав так, що читач залишається оптимістом і вірить у перемогу Байдаченкових партизанських загонів, не зважаючи на те, що повість кінчається передоднем приходу німців, покликаних на Україну „рідною“ буржуазією, щоб відновити владу поміщиків та капіталістів.

Саме на цьому матеріалі автор побудував сюжет своєї повісті. І це можна тільки вітати, бо подібних книжок про революційну боротьбу для дітей мало, а вони необхідні.

Але в хорошій книжці прикріше вражають огріхи. Наприклад, піп у т. Юхвіда змальований не реально, скоріш карикатурно. Не повно показав автор і поміщика Костура в дореволюційні часи. Забагато пригод приписав він Олі в другій половині повісті. Не зовсім ймовірний випадок з кіньми в Сибіру. Зайва пригода з револьвером і пораненням Марусі. Ні до чого пройшли в повісті солдати. Зайво введений до повісті наймит Павло — бездієва в творі особа. Все це знецінює твір, безперечно цікавий і хороший, з міцним, розгорнутим сюжетом.

Неприємно вражає читача й неуважність автора. На стор. 23 авт

говорить: „Три роки пролетіли, мов три дні (для Олі та її матері — навряд, щоб було так! — О. Р.), відколи зник батько“, і то було після косовиці, а на стор. 29, забувши про це, автор пише: „з часом трохи заспокоївшись... надумала мати хоч город засадити і позичила в дядька Гордія кілька відер картоплі“. Отже, це була весна. В цей час, виходить весною, „староста... простяг уперед руки і ревнув:— Люди! Цар об'являєть війну“.(Ст. 36). Також навряд чи хтонебудь повірить, щоб стримголов летячи вниз із дзвіниці можна було на сходах „мимохідь на одному з шаблів підхопити і свій новенький черевик“: (Стор. 136). Відомо, що від Жовтневої революції до приходу на Україну німців пройшла осінь і зима, а в автора у цей час на стор. 199 „вся земля заткалась вранішньою росою“. Абсолютно зайвий на стор. 236 „одноокий фо-

тограф“. Не вірно буде: „В тріскучі січневі морози 1918 року Червона Армія маршувала вулицями Києва“ (стор. 241), бо дата створення Червоної Армії є 23 лютого 1918 року.

Де - не - де в книжці можна знайти й невдалий образ, як ось: „очі підкотились під лоб“ (стор. 28); солдатів „була така безліч, як стерні в степу“ (стор. 74); хлопець „розревівся, мов недорізаний“ (стор. 157); „кілька дівчат ревли, як телята на сніг“... (стор. 158).

Недоробленість, мовні огріхи у цінній книжці знижують її вартість. Цього можна було уникнути, коли б і автор і редактори видавництва відповідальніше поставилися до рукопису.

Роман „Оля“ тільки виграє, коли автор в наступних виданнях уникне всіх цих вад.

Ом. Розумівко.

Андрій Малишко — „З книги життя“

Держлітвидав, Київ, 1938.

Не секретом являється той факт, що досконалість творів наших кращих поетів є наслідком їх упертої праці як над твором в цілому, так і над окремими його елементами. Зовсім протилежним нам уявляється процес роботи т. Малишка; він не так думає про довершеність своїх робіт, як про їх кількість. Справді, обсягом книги його поезій вийшла досить грубою, пухлою, однак, не треба бути навіть фахівцем, щоб переконатися, що успіху в цьому напрямі поет добився досить легко: зібрав все, що він писав і, не задумуючись, що з цього вийде, пустив у друкарську машину. А подумати

треба було, і коли б автор це зробив, він уникнув би і цих докорів і тих, що одержить їх ще безперечно від інших читачів його книги.

На 71 сторінці своєї книги т. Малишко вмістив поезію під назвою „Пісня“. Починається ця пісня так: „Як зірка у небі розтане, щоб сяяти ніччю щоразу,— Виходять могутні титани Від Балтики аж до Кавказа“. Треба бути не те, що поетом, а звичайно уважною до своїх слів людиною, щоб з першого ж читання побачити суперечливість в двох перших наведених вище рядках: зірка, що розтала, себто зникла, не може вже сяяти; це річ очевидна і доказу

не потребує. Але тимчасом автор не міг же справді бути настільки неуважним, щоб не помітити такої елементарної недоречності. Він певно був задумав, і ми цьому охоче віримо, якийсь цікавий образ, якимсь цікаве порівняння чи вірніш протиставлення, але пішов лінією найменшого опору: що не подумає поет, хай собі домислить читач! Ми це спробували зробити і прозою розшифрували згадані рядки так: „В час, коли зірки зникають з неба, не на зовсім, звичайно, а щоб завтра знову з'явитись,— саме в цей час, з наступом дня на радянські простори виходять герої і т. д.“. Нам здається, що ми правильно розшифрували поета, але що ж читач подумає про ті вірші, до яких треба додавати прозові коментарії!

Коли у вищевитованій „Пісні“ суперечливість тверджень виникає в наслідок неуточненої і не розвиненої думки, то в іншому місці такі суперечливості є просто наслідком звичайної неохайності. „Дві стрічки, мов гірський потік На плечі впали; дномом гір ко узявся гнучий самокрут. Тютюн солодкий—рута-м'ята“(17). Чи не занадто це гнучка діалектика: одній і тій же речі надавати одночасно два протилежні присмаки — гіркий і солодкий? Можливо й знайдуться наївні люди, ладні побачити тут якийсь інший глибший сенс; ми ж проте ніякого глибшого сенсу тут не бачимо, як не бачимо його, скажімо, і в такому малюнку: „Ходімо вище й вище, До крайніх зір, до глибочизни рік, Де світ лежить як грізне бойовище, Пізнай його й переможи на вік“(67). Думка тут у автора дуже проста: він закликає свого читача, суспільство до дерзання, мовляв, не зупиняйтеся ні перед чим, щоб поширити свої знання з одного боку в масштабах космосу, і з другого і рівночасно з цим,— в масштабі землі.

Чудова думка, та біда в тому, що викладено її претензійно й незграбно. Тавтологія є не хтозна який вдячний спосіб мишлення. Поняття світу включає в себе, зрозуміла річ, і відстань до крайніх зірок і глибочизни рік; отже, побудова думки у т. Малишка є така: йдімо до пізнання світу, де світ лежить, як грізне бойовище“. Ми вже не кажемо про неспівзмірність масштабів в другій частині твердження: „ходімо ... до глибочизни рік, де світ лежить, як грізне бойовище“. Це просто смішно прикладати один масштаб міри і до явищ космічного порядку і до явищ на дні якоїсь Ворскли, Сули ба навіть Дніпра. Неспівзмірність масштабів — біда т. Малишка. Він хоче міряти все на космічні масштаби, звідси ота „глибочизна“ рік (максимум 2-3 сажні) й інші афоризми на зразок: „Вона (джерельна вода) лисніла й шепотіла люба. Щасливий той, хто глиб її кохав!“ Ну яка там справді глибина лугового джерела (автор точно зазначає, що джерело лугове (67), це з одного боку, а з другого, що можна сказати про обсяг щастя, глибину якого можна виміряти глибиною лугового джерела?

В порядку тих же гігантських масштабів стоїть і такий ось малюнок: „Не вітром шуміло в лузі, не труб коливалася мідь, До моря зішлись друзі і щиро казали: летіть!“ По першій частині фрази ждемо якогось „грізного бойовища“, а насправді нічого подібного — щира дружня розмова і все. Чи може автор гадає, що дружню розмову конче слід провадити за допомогою ієріхонських труб? Ось ще подібний зразок: „А з жолудів, що в землю впали давньо (?), Зеленолисті парості шумлять. І до слухає мову їх величнну, Дзвінку, шумну, глибокодуну й тиху, На гіллячині дятел довгоносий“ (74). Про

що тут мова? Про парості, які щойно з'явившись на світ, мають вже мову й величну й глибокодумну й шумну. Задрісна доля рослинного світу! Синам людським отаких би темпів розвитку! Отже, коли парості велично шумлять, то чому б пташеняті не обізватися орлім клетотом?

Справді, читаємо: „Вгледів я щиріцю повноцвіту (?) Ластів'я гніздо собі кладе“. В іншій речі радянський комісар, мов якийсь Гаявата, набиває „древню люльку“ і почина оповідати та так, що „Зорі в небі зеленіли, Осипалися до ніг!“ Гіпербола річ законна, але нащо так занадто?

Тепер про мову. Ми вже мали нагоду відзначити слово „давньо“ (в розумінні давно), слово, честь винаходу якого належить виключно т. Малишкові, бо ні в словниках, ні в живій мові його не знайти. Щириця у т. Малишка „повноцвіта“ але насправді це — сорт бур'яну, рослина досить непрезентабельна на вигляд, без помітних квітів, любить смітництва, глухі пустирі. Тимчасом наш поет пише: „запитаю, чи цвіте щиріця, що любила кохана моя“. Так само неправильно вжите в останній фразі слово кохана; воно стоїть в живій мові в одному ряду з словом викоханий, викохана, показує тривалість процесу, тимчасом як поет вжив його в значенні мила, любя. Є в автора ще загадкові „куші горобою“ (горобина?). Вдруге це слово вжите в значінні грому („блисне в небі горобій“). Не відчувається також духу живої мови і в отаких фразах: „бо ворон кричє над полин“ або „до ніг Тамари впасти безголов'ям“. Ясна річ, ворон кричє над полином, що ж до безголов'я, то в Грінченковому словникові це слово означає „бедствие, несчастье, горе, погибель“. І в жартівливій формі „шапка“. Але жодне з цих

слів неспроможне внести осмислення в фразу, яку ми вище навели, і це дає нам право говорити, що т. Малишко вжив його лише для рими, не оглядаючись на те, що з того вийде. По смислу ж цілої поезії поетові треба було знайти для вжитку синонім слова розпач. (До ніг Тамари впасти в стані крайнього розпачу або щось в цьому роді).

Незграбним, невідповідним духові нашої мови є й вислів в переспіві плачу Ярославни. „Народжені в одній родині, сини во славі не мали“. Що це значить — тяжко сказати. В цій же поезії є така фраза: „невже на полі половчана поникли стязі й сурмачі“. Звичайна форма місцевого відмінку в такій конструкції буде: на полі половчанина, на полях половців; історична ж форма — на полі половецьким. В іншому місці вжито словосполучення „розбійний тать“, але ж це чиста тавтологія. Проте, т. Малишко грішить не лише проти мовних норм.

Не все гаразд у нього і з синтаксою, а надто з складними синтаксичними побудовами. Тут часто він буває цілковито безсилим, як це видно, хоча б з таких зразків: „Змужніла Маркова рука, Навчилась пісню переймати, (річ до цього часу нечувана!) Як лєсь біля Кременчука Йому ввижалися дівчата (а коли б на яву були, то щоб рука не набула отих нових функцій?) Немов зозулі голосні, краса наливчата, пісні. Та ще до плоту уночі (слід було б, маючи на оці форму „як“, в попередній частині почати: і як до плоту...). Виходив місяць на підпівні, Та ще (і як) пливли бородачі — Рибалки, друзі невгамовні, Та ще (і як) проходив пароплав, Марко матроса пізнавав“ (48). Тут вже зовсім скандал: поява матроса зовсім не передбачена

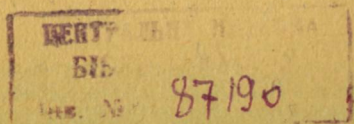
характером побудови періоду, бо в даному тексті зв'язок „як“ не підготовлює нової події, а лише об'єднує елементи часу і умов події даної. Наш поет сплутав усе до купи, і, в наслідок, період розпався; читач в утрудненні, до чого ж віднести оті нагромаджені „як“ і „та ще“ чи до обставин, в яких Марко навчився грати на гармонії, чи до моменту прибуття нової діевої особи? Підібну, але не тотожну річ маємо і в іншому випадку. „Ти не подумай, що любов щаслива. Уже сплила, не вернеться здаля (?). Так випиває болюстисту зливу і врожаєм досягає земля. Я знов несу любов свою квітучу і вилию перемріяні слова. І знов земля чекає зливну тучу і для врожаю груди розкриває“ (85). З першого разу тут навіть незрозуміло про що йде мова. Що спільного між коханням, яке одійшло в минуле, і землею, що ростить урожаї і випиває дощові води? Здається, нічого? Ба ні, не так. Земля випиває воду, а нерозділене кохання—людські сили. Та, як земля жадає щоразу нової зливи, так і людина прагне нового кохання, не зважаючи ні на що. Але, скажемо т. Малишкові, одна річ схопити за полу художній образ, друга—вдержати і розкрити його, а третя—донести його до читача. В даній поезії поетові пощастило здійснити лише перший момент; йому здалось, що він щось схопив і, радий з цього, він поспішив виступити перед

читачем, байдужий до того, чи пощастило йому розкрити образ до кінця, чи ні.

Така похляпчивість характерна майже для всіх речей, вміщених в книгу, і з цих причин нова книга поезій т. Малишка є не збірником речей викінчених, а збірником чернеток та проектів письменника, цікавих, може для письменника, але нецікавих для читача. А жаль! Тов. Малишко, людина, безперечно, обдарована. Такі речі, як „Прощання з Алазанню“, як „Прометей над горами Кавказу“, „Пам'ятник Маркса“, „Руставелі“, „Плач Ярославни“, „Мисливське оповідання“, переклади з Пушкіна і Гейне показують його з кращого боку. Тут є все, що характеризує справжнього поета: дзвінкість мови, свіжість сприйняття, багата уява. Справді, хіба це не хороше: „Прощайте, вечори багряні, Річок неповторимий плин, Далекий берег Алазані В столітнім шумі яворин І, ви, запінені потоки, Картвельські зорі уночі І ти, горянко чорноока, Із повним кухлем на плечі“. Безумовно хороше!

Тов. Малишко має всі можливості писати хороше, але йому бракує самокритики й серйозності в оцінці наслідків своєї власної праці. Застарілі і хибні погляди на недоторканість чернеткового варіанту не повинні мати місця в практиці радянських поетів!

Юс.

В. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник А. Голосовкер
Коректор І. Галактіонов

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповно-
важений Обдліта 24732. Зам. 1138. Тираж 6350. 7^{3/4} друк. арк.
Облік-авт. арк. 10,1. Пап. ф. 62 x 94—38 кг. 3^{7/8} пап. арк.
В 1 пап. арк. 122,512 літ. Здано в роботу 21-XII-38 р. Підпи-
сано до друку 7-II-39 р.